

УДК: 911.37:94(497.11)(093.3)

Мр Маријана МАТОВИЋ

професор оријенталне
филологије, библиотекар
саветник градске библиотеке
„Владислав Петковић Дис”,
Чачак
matovicmarijana@gmail.com

ФРАГМЕНТИ О ЧАЧКУ¹

*Пушћојсна књижевност може да буде и од забаве и од поуке.
Нама Србима добро је дошла свака овака књижевна работа,
особито кад се пише наших српских крајева.²*

АПСТРАКТ: У XVII веку све се више пишује и којном и морем, што пушћојсну литературу чини изузетно значајном у приказивању далеких неизнатних земаља. У XVIII веку рађа се и посебан, „сенциментални“ тип пушћојса чији садржај нису само њезажи и људи, већ и збивања у пушћојсној интимности. Ојси пушћовања све више ојстају психолошка дела у складу са личним расположењем аутора, јонекад пројекана хумором и сатиром. Посебна драж пушћојса је аушћични дух времена, дочаран кроз прецизне ојсервације о личностима и дођајима са којима се аутор сусреће на својим пушћовањима. Србија виђена и ојсана оком и јером сјранаца, јонекад и нацртана, будила је посебно инјересовање и радозналост. Међу сјранцима који пишују ка Исјоку друмовима Србије и ојворених очију ујјају ујиске о оријенталном Балкану, највише је Бријанаца,³ Француза, Немаца, Аусјријанаца, Руса, Чеха, Ијалијана, Јермена и друјих. Пушћ их наноси и у Чачак, једно од јодручја вишевековних истјоријских збивања од изузетној значаја за Србију и јујојстичну Евроју. Циљ аутора је да, приказујући ујиске о Чачку и његовој околини из визуре сјраних пушћника, расветли различите моштиве који су их јодсјицали да, пишујући кроз Србију, дођу и у чачански крај. Кроз аушћична сведочанства о Србији тоја времена јојјуније и свесјраније се сајледава дуја и бојаја јрошлост Чачка, једној од малобројних српских јрадова који су сјицајем срећних околности, као и одсуством јприродних и друшћвених кашасјрофа, забележили јуних осам сјолећа нејрекинутој јрајања

КЈУЧНЕ РЕЧИ: пушћојси, пушћојсна литература, Србија, сјранци у Србији, Чачак, чачански крај, јрошлост Чачка, Сјмунд Аујусј Волфјанј Фрајхер фон Хергер, Амеде Ами Буе, Ендрју Арчибалд Пејшон, Гусјав Хајнрих Вилхелм Раш, Павел Ајолонович Ровински, Емануел Мари Франсоа де Пол Лефевр маркиз д'Ормесон, Мери Едиј Дарам, Херберј Вивијан, Јелена Лозаниј Фројинјам, Пол Форјијер Џоунс

[1] Овај рад део је монографије која је у припреми.

[2] [Аноним], [без наслова], приказ Писма с јуша. Беојрад – Парајин – Зајечар, Миливоје М. Костић (Београд: Штампарија Петра Ђурчића, 1896), Бранково коло: за забаву, јоуку и књижевност, Ковчежић: Књижевне белешке, 2/14. јануар 1897, стубац 30.

[3] Анја Тошић, Даница Филиповић и Никола Марковић, прир., Бријански јушћојсици у нашим крајевима = *British Travellers Through Our Region* [каталог изложбе] (Београд: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, 1996).

Путопис као књижевно-документарни жанр

Већ у првим сачуваним еповима налазе се помени и описи путовања, а немачки песник Хајнрих Хајне (Christian Johann Heinrich Heine, 1797-1856) путопис сматра најприроднијим и најизворнијим обликом романа. Захваљујући литерарној и културно-историјској компоненти, путописи преносе географска знања, уче како се посматрају друге земље и њихове историјске, географске, етнографске, економске и културне одлике. Један од најстаријих путописаца је грчки историчар Херодот (484. п. н. е. – око 425. п. н. е.), док се најстаријим уметничким делом путописне књижевности сматра Хомерово *Одисеја* (VIII в. п. н. е.).

Велика географска открића у доба ренесансе и веродостојније сагледавање стварности инспирисали су настанак путописног и њему врло сродног авантуристичког романа.

У XVII веку све се више путује и копном и морем, што путописну литературу чини још значајнијом у приказивању далеких непознатих земаља. Стога је овај век познат као „доба ‘радозналог путника’ (‘voyageur curieux’), неизбежних кавалирских путовања, путовања ради образовања и робинзонада, које од времена Дефоа пружају нове могућности да се фантазија иживљава у идеалним даљинама, које је немогуће проверити.“⁴

У XVIII веку рађа се и посебан, „сентиментални“ тип путописа чији садржај нису само пејзажи и људи, већ и збивања у путничковој интими. Описи путовања све више постају психолошка дела, често у облику писама, субјективног и лежерног стила, са много дигресија и без строге композиције, у складу са личним расположењем аутора, понекад проткана хумором и сатиром. Епистоларна форма дозвољава аутору да и себе укључи у казивање, не само као посматрача и сведока, већ и актера збивања. Писма су, као засебни делови једне целине, погодна за

писање о посебним темама: језику, вери, књижевности, културном наслеђу... Лоренс Стерн (Laurence Sterne, 1713-1768) се, захваљујући успеху дела *Сенџиментално путовање по Француској и Италлију* (*Sentimental journey through France and Italy*, 1768),⁵ сматра родоначелником овог жанра.

Лабаве структуре, као претежно субјективно виђење света, путописи се најчешће излажу у првом лицу једине (Ich-Form), у форми дневника хронолошки омеђеног трајањем путовања. Знатне су документарне вредности јер специфична дневничка форма путописа (датирање и ознака места) изискује тачност и веродостојност. Често су интимистички обојени и приповедачки уобличени, уколико је аутор даровит и влада списатељском вештином.

Посебна драж путописа је аутентични дух времена, дочаран кроз прецизне опсервације о личностима и догађајима са којима се аутор сусреће на својим путовањима. Временом, путописна књижевност постаје све богатија авантурама, сјајем егзотичности и величанственим описима природе, добијајући на уметничком изразу и историјско-филозофској дубини. Једна од тема у којој су се опробали бројни путописци је тајновити и бајковити Исток са својим чарима - како у описима путовања на Свети гроб, тако и у записима путника трговаца.

[5] „[...] Ти људи о којима говорим јесу они који пребродо мора и поседе у страначкој земљи у намери да заштеде пара из свакојаким разлога и под свакојаким изговорима; али како би они могли уштедети себи и другима поприлично излишног узнемиравања, штедећи своје паре код куће – и како су њихове побуде за путовање кудикамо једноставније него исељеника ма које од оних других врста, издвојићу ту господу под назив: Обични путници.

Тим начином цео круг путника може се свести на следеће *главе*: Докони путници, Радознали путници, Лажљиви путници, Охоли путници, Ташти путници, Мрзовољни путници. Па онда следеју: Путници под морање, Путник преступник и кривац, Путник несрећан и безазлен, Обичан путник.

И напоследку (ако вам је по вољи) сентиментални путник (тине мислим себе) који је пропутовао, о чем сам сад сео да пишем – толико исто *по морање* и из *besoin de voyager* као ма који из тог одељка [...]“ (Лоренс Стерн, *Сенџиментално путовање кроз Француску и Италлију* (Београд: Српска књижевна задруга, 1926), 8-9).

[4] Stanislav Bajić i dr., *Rečnik književnih termina*, ur. Dragiša Živković (Beograd: Nolit, 1985), 623.

Обично уз горњи, путописни слој, паралелно тече и преплиће се суптилна прича о самом себи. Путопис се понекад приближава аналитичности „романа тока свести“, откривајући ауторово интересовање за понирање у најскривеније дубине психе.

Унутарњи немир трагања и аналитички тренуци аутора могу створити дело изражите рефлексивности и богате имагинације са наглашеном филозофском димензијом.

По свом карактеру, путописи припадају групи наративних, а у вредносном смислу секундарних историјских извора. Уколико им се приступи крајње опрезно и критички, водећи рачуна о мотивима и околностима њиховог настанка, као и личности њихових аутора, могу бити веома значајни за изучавање историјских периода о којима не постоји довољно других података. Обично се пишу књижевно-уметничким, научно-популарним или новинарским (публицистичким) стилем.

У сусрет духу Балкана

Србија виђена и описана оком и пером странаца, понекад и нацртана, будила је њихово посебно интересовање и радозналост. Какви су Срби у очима других народа? Колико су представе странаца реалне и објективне, засноване на сопственом искуству или формиране под утицајем владајућих стереотипа?⁶

Током путовања и дужег или краћег боравка у овој малој, тадашњој Европи мало познатој балканској земљи, странци у непосредном контакту са домаћим становништвом у приличној мери размеђавају своје сумње и

[6] „Најчешће и најочигледније баријере интеркултурној комуникацији засноване су на предрасудама, стереотипима и етноцентризму. Стереотипи су, заправо, клишеиране, наративне представе као и митови: и један и други феномен су облици у којима појединци или колективи изражавају слику о себи на основу претходно оформљених мишљења и ставова. [...] Стереотипи у великој мери одређују понашање чланова групе, посебно њихов однос према властитој (ауто-стереотипи) и осталим групама (хетеростереотипи)“ (Љиљана Рогач Мијатовић, *Културна дијаломајџија и идентитет Србије* (Београд: Факултет драмских уметности; Институт за позорште, филм, радио и телевизију; Clio, 2014), 87).

предрасуде, рушећи табуе вековима неправедно везиване уз један потлачен, али поносан и слободољубив народ.

Међу странцима који путују ка Истоку друмовима Србије и отворених очију упијају утиске о оријенталном Балкану, највише је Британаца,⁷ Француза, Немаца, Аустријанаца, Руса, Чеха, Италијана, Јермена и других: „Тим најстаријим пролазницима на путу за Исток, који су путовали морским, речним и сувоземним путевима и били изложени великом напору и опасностима од ратова, куге и разбојника, треба одати признање за све оно што су забележили, без обзира на њихову шкртост у опису и омашкама које су им се поткрадале.“⁸

У различитим пригодама и приликом бројних путовања понекад бележе кратке записе, сведочења, доживљаје и путничке црте, које се жанровски могу посматрати као прелазни облици између путописа у ужем смислу и путописне репортаже. Често су у питању „разнолики записи, који се крећу у широком распону од новинских извештаја у којима аутор жели укратко да нас упозна са одређеним знаменитим местима, просторима или грађевинама, до научних расправа које имају непретенциозну жељу да разјасне одређене недоумице или погрешке из прошлости тога простора“.⁹ Стога се у овим путописним текстовима понекад могу пронаћи и опширне историјске реминисценције.

У њиховим путним белешкама сачувани су драгоцени подаци о балканском залеђу тог времена, на пример да су кола реткост, људи груби и сиромашни, а да се поруке преносе довикујући се са брда на брдо.

У XVII веку Балкан је за западне Европљане и даље транзитна област на њиховом

[7] Тошић, Филиповић и Марковић, прир., *Британски путописци у нашим крајевима = British Travellers Through Our Region* [каталог изложбе], [6].

[8] Види фусноту бр. 7.

[9] Лазар Томановић, *Путописна ѝроза*, прир. Горан Максимовић (Херцег Нови: Градска библиотека и читаоница Херцег Нови, 2007), 12.

путу ка Турској. Најчешћа рута била је морски пут између Венеције и Цариграда дуж далматинске обале, потом и копнени између Сплита и Дубровника. По свему судећи, та рута је у XVI и готово целом XVII веку била безбеднија него северна рута кроз низију, вероватно због честих војних немира. Као и њихови претходници, путописци запажају сиромаштво сеоских средина, бедно стање „каравансараја“ (путници су их често називали „штале“/„стаје“) и путева, опустелост читавих области и окрутне услове под којима су хришћани („Склавони“ или „Илири“) живели.¹⁰

„Пиши што видиш, чујеш и осетиш“

Описи делова српских земаља са благонаклоним вестима и запажањима страних, као и домаћих географа, историчара, путописаца, авантуриста, научника, писаца, духовника, истраживача, ухода, обавештајаца, свештеника, официра, професора, новинара, књижевника, здравствених и хуманитарних радника, као и многих других, аутентично дочаравају мирнодопски и ратни живот у Србији током временског распона од неколико столећа.

По свему судећи, најмање путника кроз ове крајеве било је у XVIII веку, па у првој половини XIX века Србија и Срби постају откровење за Европу. Поред све већег броја превода српских народних песама на европске језике и занимљивих путописа о српским крајевима, стране дипломате и државници све више показују интересовање за српску историју, док европски писци и новинари више нису тако ретки гости у Београду: „Мало европских земаља је доживело такву темељну промену у XIX веку као Србија. Тачно је да су многе европске нације у том веку доживеле велике промене, од претежно пољопривредних у индустријска друштва, али Србија се

развила из једне потпуно назадне провинције Османског царства. Од друштва које је одликовала неписменост и примитивна пољопривреда, крајем века Србија се развила у модерну европску државу, међународно признату, са растућом индустријализацијом и образованом средњом класом. Првих деценија Србија је била ван интересовања западних Европљана, али је неколико пута у току века доспевала у жижу међународне пажње. [...]

Деветнаести век је упознао свет са Србијом.¹¹

О географским лепотама Србије, као и друштвеним, историјским и културним карактеристикама места у унутрашњости, са симпатијама, између осталих, пишу аустријски дипломата, филолог и албаноолог Јохан Георг фон Хан (Johann Georg von Hahn, 1811-1869); пољски књижевник, преводилац и фолклориста Роман Зморски (Roman Zmorski, 1822-1867); чешки новинар, песник, приповедач, критичар и путописац Јан Непомук Неруда (Jan Nepomuk Neruda, 1834-1891); италијански оријенталиста, књижевни критичар, књижевник и научник Анђело Де Губернатис (Angelo De Gubernatis, 1840-1913); француски књижевник и слависта Луј Леже (Louis Léger, 1843-1923); француски новинар и политичар Жозеф Ренак (Joseph Reinach, 1856-1921) и многи други, истражујући сваки кутак, посматрајући, распитујући се, бележећи и упоређујући са животом у својим срединама... Знатичељни странци непрестано су откривали „неку нову, неочекивану црту или особину карактера, наивности, а понекад и пуно хумора“, како примећује Зморски.

Велики пријатељ Срба Густав Раш (Gustav Rasch, 1825-1878) бележи да „само кратко време, свега неколико година, док је српска борба за слободу под вођством Црног Ђорђа била победоносна и срећна, Срби су опет држали своју тврђаву коју је краљ Душан

[10] Omer Hadžiselimović, "Balkans, pre-1914", у *Literature of Travel and Exploration: an encyclopedia. Volume 1, A to F*, ed. Jennifer Speake (London; New York: Routledge – Taylor & Francis Group, 2013), 68.

[11] Свејн Менесланд, *Србија у XIX веку очима странаца = Serbia in the 19th Century Seen by Foreigners* (Нови Сад: Прометеј; Oslo: Syppress Forlag, 2016), 7.

први подигао, и опет истакли српски крст на бедему на којем се тако дуго лепршала крвава застава са полумесецом [...] Азијатски варвари су исто тако, док су за време своје тираније која је трајала више од двеста година, цветну и богату Србију претварали у пустињу, рушили и српске манастире.“

Његов савременик Феликс Филип Емануел Каниц (Felix Philipp Emanuel Kanitz, 1829-1904), који своје историјско-етнографске путописне студије о Србији богато илуструје цртежима србијанских пејзажа, историјских споменика и маркантних личности које среће на путу по Србији, такође „помиње ово сјајно доба у историји несрећног српског народа лепим и племенитим речима.“

Једно од подручја вишевековних историјских збивања од изузетног значаја за Србију и југоисточну Европу свакако су Чачак и његова околина. Циљ аутора био је да, приказујући утиске о Чачку из визуре страних путника, расветли различите мотиве који су их подстицали да, путујући кроз Србију, дођу и у чачански крај.

Кроз аутентична сведочанства о Србији тога времена потпуније и свестраније сагледава се дуга и богата прошлост Чачка, једног од малобројних српских градова који су стицајем срећних околности, као и одсуством природних и друштвених катастрофа, забележили пуних осам столећа непрекинутог трајања.

ЧАЧАК ОЧИМА СТРАНАЦА

Сигмунд Аугуст Волфганг Фрајхер фон Хердер (Siegmond August Wolfgang Freiherr von Herder, Бикебург, Доња Саксонија, 18. август 1776 – Дрезден, 29. јануар 1838), генијални саксонски геолог и рударски стручњак, рођен је у породици племенитог духа и високог образовања. Славни Гете био је пријатељ његовог оца Јохана Готфрида и Сигмундов крштени кум, те су доста времена проводили заједно, обилазећи планинске и рударске крајеве широм Немачке. Већ тада се код младог Сигмунда буди склоност ка природним наукама, нарочито ка минералогии и рударству. На чело саксонског рударства долази 1809, пошто је претходно, изузетно успешно, радио у најпознатијим рудницама Пољске, Мађарске, Аустрије, Шведске, Норвешке, Ердеља, Баната и другим. За своје заслуге у побољшању рударства, 1816. од саксонског краља добија племићку титулу *Freiherr* или барон.

Идеја кнеза Милоша Обреновића, човека изузетне интелигенције, великог практичара и дипломате да обнови рударство у Србији тридесетих година XIX века, била је кључна за успостављање односа са првим човеком саксонског рударства, бароном фон Хердером. Одмах пошто је Србија 1830. постала аутономна држава, кнез Милош је, кришом од Турака, започео преписку са „врховним рударским старешином“ Саксоније. Предлог фон Хердера да лично обави геолошко истраживање Србије кнез оберучке прихвата.

Фон Хердер 21. јула 1835. полази из Фрајберга у Србију, носећи са собом оригиналан и драгоцен поклон кнезу Милошу - своју збирку од 500 примерака систематски сређених минерала и стена сакупљених по свим крајевима света, са свим потребним подацима. Касније обogaћена узорцима које је прикупио у Србији,¹² била је прва права збирка минерала у Србији.¹³

Истраживачко путовање фон Хердера почиње 24. августа 1835. из Крагујевца према Јагодини и даље ка Пожаревцу. Истраживање природних богатстава Србије трајало је седамдесет дана, обухвативши маршруту са осам различитих путних праваца и релација. Чачак је био у оквиру *седме путне релације (19-28. октобар 1835)*:

[12] На Рудњаку код Краљева открива нову врсту минерала сивоплаве боје коју је 1839. у кнежеву част назвао милошин (Станојевић, *прир.*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка. Књ. IV, С-Ш (Нови Сад: Штампарија Будућност; Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2001), 790).

[13] „Кнежев поклон остао је у Београду све до зиме, чекајући боље санке којима ће сандуци бити пренети у Крагујевац. Збирка је остала у Крагујевцу до марта 1842, када је пребачена у Београд, у просторије тадашњег Министарства финансија. Из практичних разлога, 1844. збирка је уступљена београдском Лицеју и гимназији, а потом Великој школи на чување, да би 1905. припала тек основаном Универзитету. Хердерова збирка данас се налази у Музеју минерала и стена Рударско-геолошког факултета.[...] Из оригиналне збирке сачувана су 254 узорка, од којих 32 немају своју етикету, те 68 етикета чији су узорци изгубљени. [...] Овако сређена збирка је већ у то време имала велику музејску вредност и као таква представља основу читаве српске природњачке музеологије.“ ([Anonim], „Prva mineraloška zbirka u Srbiji“, 15-16 *PRIPREME MNRLS SER 60_210x285*, 85-86, [s. l.]), http://www.rgf.rs/aktuelnosti/aktuelnosti/Blago%20Zemlje/15-16%20MNRLS%20SER%2060_210x285.pdf; *PRIPREME Plemeniti minerali Srbije - rgf.bg.ac.rsrgf.bg.ac.rs/aktuelnosti/aktuelnosti/Blago Zemlje/15-16 MNRLS SER* (преузето 25.11.2018).

Ваљево, Чачак, Врњци, Пожега, Ужице, пут уз Дрину, Рогачица, Крупањ, планина Јагодња, Осечина, Ваљево. Обилазећи Србију, фон Хердер израђује предлог за отварање рудника у Србији и школовање стручњака за ову област. Већ тада је предвидео да ће Мајданпек и Бор бити међу најважнијим рудницама Европе.¹⁴

Иако се никада нису срели, кнез Милош је, уз велику захвалност и поштовање, наградио његово залагање – поред новчане награде од 1.000 дуката, поклонио му је и специјално исковану, сребром, златом и брилијантима украшену сабљу са посветом. Барон фон Хердер био је први странац који је као одличје од српског кнеза примио скупоцену сабљу.

Десет година после Хердеровог путовања по Србији, на основу писама Совјету и путног дневника који је водио, у Београду су 1845. издате Хердерове путне белешке на старословенском језику: *Барона Ж. А. В. Хердера Рударскиј љушњ љо Србији: 1835. љог.: у изводу* (У Београду, Књигопечатња Књајеско-Србска, 1845). Друга, интегрална верзија штампана је на немачком језику 1846. у Пешти под насловом *Bergmännische Reise in Serbien in Auftrag der Fürstlich-Serbischen Regierung ausgeführt im Jahre 1835 von S. A. W. Freiherrn von Herder* (Pesth: Verlag von Konrad Adolph Hartleben, 1846). Исто дело, под насловом *Рударско љушњавање љо Србији сјроведено 1835. љогине љо налоју Владе Кнејесвине Србије* (у преводу Добриле Бегенишић), објавио је „Службени гласник“ из Београда 2014.

Рударско путовање по Србији спроведено 1835. године по налогу Владе Кнејесвине Србије¹⁵

Шестџа љушња релација

15. октобар - Путовали смо од Карановца до Чачка, а пут је трајао седам сати. Пут је водио широком долином Мораве, кроз прелепу храстову шуму којом смо ишли четири сата. Иначе, ништа више занимљиво овде није могло да се види.

Вода Слатине била је без садржаја.

1-18. октобар - Ово време провели смо у Чачку, да бисмо обавили припреме за путовање.

Посетио сам супругу господина генерала Јована Обреновића. Примила ме је веома срдачно и позвала ме на ручак, али морам да напоменем да нисам имао ту срећу да упознам лично и господина генерала. Био је одсутан пошто је послом био на босанској граници, али сам имао ту срећу да се побрине за мој пријем у Чачку, као и за моје даље путовање у Ужице. На томе сам му веома захвалан и осећам се обавезним да то напоменем и у овом дневнику.

Чачак, 18. октобар 1835.

Седма љушња релација

19. октобар - Време је и даље било лоше, Овчар и Каблар су још увек били прекривени снегом, тако да смо дан провели у Чачку, где смо обавили квалитативне анализе узорака воде и стена, који су у међувремену донети [...]

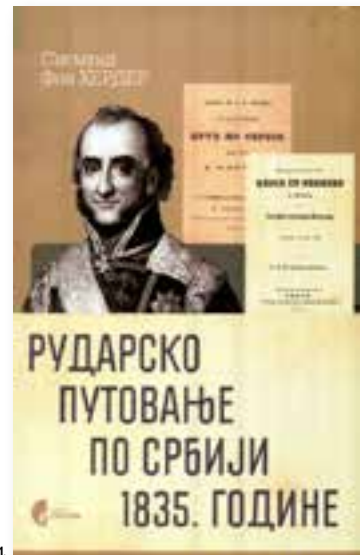
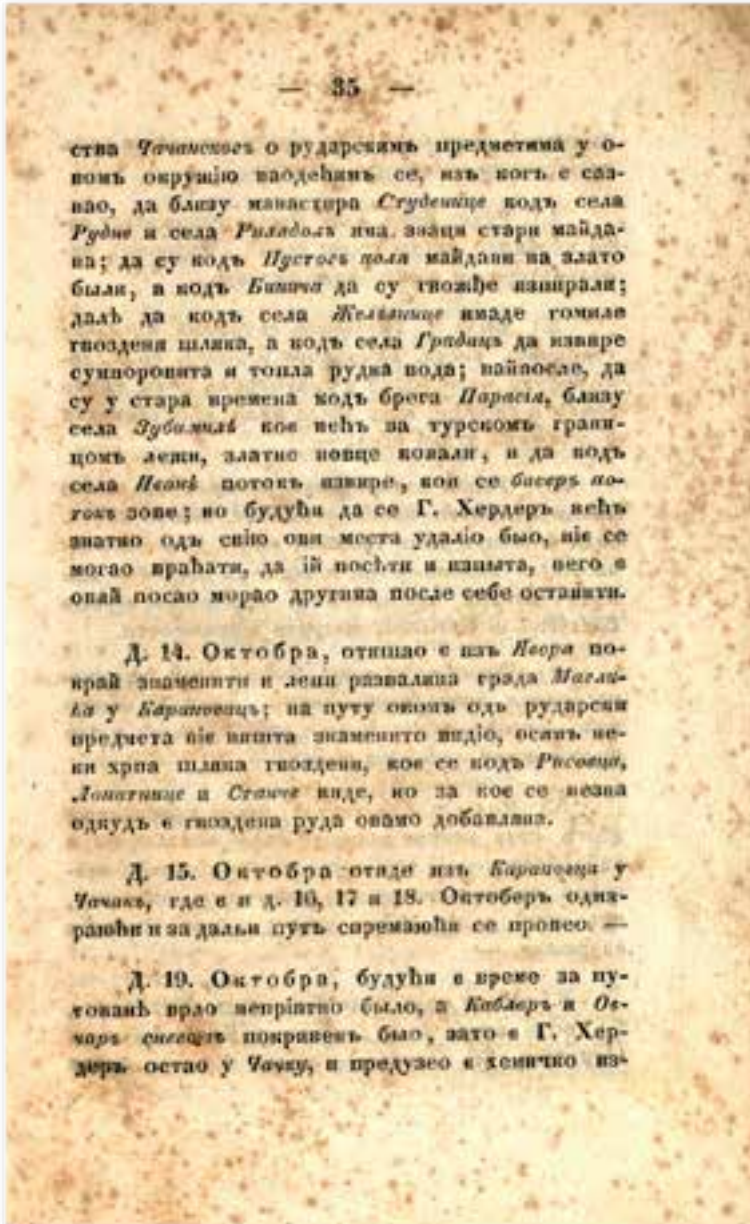
Предвече смо били у гостима код супруге господина генерала Јована Обреновића, те јој овом приликом захваљујемо на доброту и предусретљивости које нам је указала.

20. октобар - У девет сати ујутро отпутовали смо из Чачка у Пожегу.

Време је било облачно, а врхови планина били су обавијени маглом, тако да нам је поглед био ограничен.

[14] „Хердер је на свом путу сакупио повећу збирку руда и камења, од којих је један део оставио кнезу Милошу, а други део однео у Фрајберг (Жујовић 1893). Овако увећана геолошка збирка била је смештена у посебној соби крагујевачког 'коначића' у оквиру Музеума крагујевачког. Кнез Милош је брижљиво чувао минерале које је добио од Хердера, чији је труд наградио са 1.000 дуката и специјално искованом сабљом, украшеном брилијантима“ (види фусноту број 13).

[15] *Bergmännische Reise in Serbien in Auftrag der Fürstlich-Serbischen Regierung ausgeführt im Jahre 1835 von S. A. W. Freiherrn von Herder* (Pesth: Verlag von Konrad Adolph Hartleben, 1846) = Сигмунд Аугуст Волфганг фон Хердер, *Рударско љушњавање љо Србији: сјроведено 1835. љогине љо налоју Владе Кнејесвине Србије*, прев. Добриле Бегенишић (Београд: Службени гласник, 2014), 82, 83, 84, 85.

Сл. 1 - Барона Ж. А. В. Хердера: Рударскый: ѱуй'ь ѱо Сербиѱ: 1835. ѱог.: у изводу. (У Београду: У Книгопечатњи Княжеско-Србској, 1845.) (Хердерове путне белешке на старословенском језику)

Сл. 2 - Барона Ж. А. В. Хердера: Рударскый: ѱуй'ь ѱо Сербиѱ: 1835. ѱог.: у изводу, стр. 35 на којој се помиње Чачак

Сл. 3 - Bergmännische: Reise in Serbien: in Auftrag: der Fürstlich-Serbischen Regierung: ausgeführt im Jahre 1835 von S. A. W. Freiherrn von Herder (Pesth: Verlag von Konrad Adolph Hartleben, 1846)

Сл. 4 - Рударско ѱуй'овање ѱо Србији сѱроведено 1835. ѱодине ѱо налоју Владе Кнежевине Србије (превод Добриле Бегенишић) (Београд: Службени гласник, 2014)

Пут је најпре водио у правцу запада уз широку плодну долину Мораве; затим смо постепено скренули ка југозападу и почели да се пењемо уз планину Јелицу, на чијем се крајњем северном краку уздиже високи Овчар. Након два сата хода стигли смо до њеног залеђа и почели смо да се спуштамо према селу Дљин, где смо наишли на Белицу, која долази из правца југа, а одмах потом стигли смо у долину Мораве, у коју се улива Белица. Преко реке смо прешли помоћу скеле, а затим смо ишли левом или северном обалом, углавном по брдовитим стрмим обронцима, а само последњих четрдесетак минута пута ишли смо кроз равницу до Пожеге.

Читав предео од Чачка до Пожеге био је ведар, пријатан и обрађен, за разлику од предела кроз које смо претходно прошли, који су били пусти и мрачни. Томе је доприносио и карактер планина, а и карактер људи и села. Људи су предусретљиви и пријатни, што су посебно показивали према мојим колима која су путовала кроз дубоко благо. У свим селима кроз која смо пролазили сељаци су се окупљали и љубазно су нам нудили поврће, сир и шљивовицу.

У топографском смислу занимљиво је да су високи Овчар, који представља крајњу северну тачку Јелице на Морави, и Каблар, који се налази са друге стране Мораве, некада били једна планина, те да је Морава прокрчила себи пут између ове две планине, Овчара и Каблара. Туда је отекло оно велико језеро које је некада овде постојало, а које су са западне стране окруживали врхови Златибора и Округлице, са јужне стране Мучањ и Голија, са источне Јелица и Овчар, са северне стране Сочица и Каблар. Све ове планине повезане су и окруживале су као високи бедеми котлину у којој лежи Пожега, али је Морава услед неке катастрофе провалила кроз њих.

Што се геогностичких прилика тиче, источно подножје Јелице чини жути пешчар с примесама гвожђа, а на врховима се појављује микашист, прожет гвозденом кварцном масом, а затим се, додуше на краткој попречној релацији, појављује серпентин, који се налази на микашисту и поред њега. Они чине ту уску залеђину и пружају се према југу и према северу. После микашиста и серпентина појављује се кречњак, који се пружа дуж читавог западног обронка, све до села Дљин, где се у великим количинама појављује кварцни микашист, од којег се састоји неколико планина, затим се опет појављује кречњак, па опет сиви микашист, од кога се састоје југозападне падине Каблара. Он се простире све до Пожеге, где се губи испод слојевитих планина.

Занимљивост Пожеге су бројни римски остаци, пре свега надгробни споменици са натписима и друга уметничка дела. Било би добро да се научно обраде сви римски остаци у Србији, било да је реч о новцу, обрађеном камену, гробовима или грађевинама, да се то све попише и сакупи на једном месту и да се направи историјски музеј. То је наша препорука највишим властима Србије.

Амеде Ами Буе (Amédée Ami Boué, Хамбург, 16. март 1794 – Беч, 21. новембар 1881), немачко-аустријски лекар, путописац, геолог и географ, пореклом из породице хугенота или калвиниста (француских протестаната, припадника Протестантске реформистичке цркве Француске) из Бержерака у Дордоњу (Француска), који су 1705. емигрирали у Немачку. Одрастао је и школовао се у родном Хамбургу, затим Женеви, Паризу и Единбургу, где 1814. уписује медицину, али се све више окреће геологији и ботаници. Још током студија започиње геолошка истраживања по разним деловима Шкотске и Хебридима. Након завршених студија 1817. одлази у Париз где је оснивач (1830), касније и председник (1835) Француског геолошког друштва (Société Géologique de France). Свој даљи живот посветиће путовањима и изучавању геологије и географије.

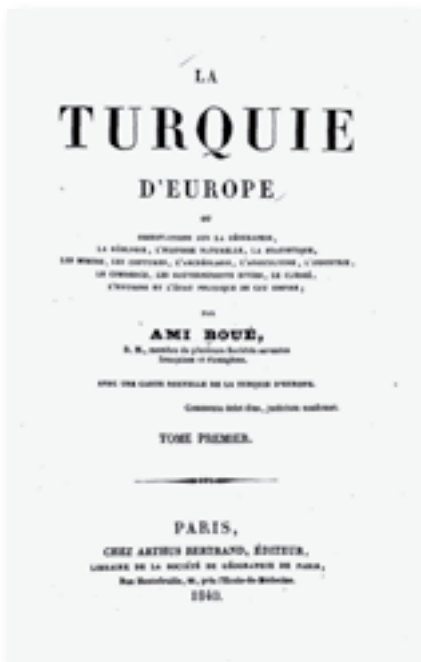
Од 1841. живи у Бечу, где узима аустријско држављанство и постаје члан Академије наука (1848). Најдуже живи и ради у аустријској престоници као културном центру најближем Европској Турској, коју је целог живота проучавао. Прве екскурзије по њој предузима 1836. и 1837, а први извештај са тога пута штампа 1836. у часопису Француског Геолошког друштва, коме је био први председник.

Пропутовао је југоисточну Европу и у многим радовима и књигама оставио драгоцене описе српских крајева. Објавио је мноштво петрографско-геолошких детаља са својих првих екскурзија и растумачио их у светлу резултата нове геолошке науке. Његове белешке о рудном богатству, минералима, споменицима културе, насељима и путевима драгоцена су грађа за проучавање прошлости овог дела Европе.

Путовања и истраживања Амија Буе по Европској Турској, тада мало познатој области, изузетно су утицала на касније генерације студената широм Европе. Као најзначајније треба истаћи његово монументално четвротомно дело *La Turquie d'Europe ou observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique, les moeurs, les coutumes, l'archéologie, l'agriculture, l'industrie, le commerce, les gouvernements divers, le clergé, l'histoire et l'état politique de cet empire* (*Turkey in Europe, or Observations on the Geography, Geology, Natural History, Statistics, Customs and Habits, Archaeology, Agriculture, Industry, Commerce, Various Governments, Clergy, and the History of the Political State of this Empire*) (Paris, 1840), као и двотомно дело *Recueil d'Itinéraires dans la Turquie d'Europe: détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet Empire par Ami Boué* (*Itineraries in Turkey in Europe: Geographical, Topographical and Statistical Details on the Empire*) (Vienne: En Commission chez W. Braumüller, Libraire de l'Académie Impériale des Sciences, 1854). Други том обухвата маршруте његових путовања по Косову 1836-1838 (Пећ, Дечани, Приштина, Качаник, Гњилане, Призрен).

Сл. 5 - Амеде Ами Буе (1794-1881)

Сл. 6 - *La Turquie d'Europe ou observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique, les moeurs, les coutumes, l'archéologie, l'agriculture, l'industrie, le commerce, les gouvernements divers, le clergé, l'histoire et l'état politique de cet empire* par Ami Boué. Tome premier (Paris: Chez Arthus Bertrand, éditeur, 1840)

Сл. 7 - *Recueil d'Itinéraires dans la Turquie d'Europe: détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet Empire* par Ami Boué. Tome second (Vienne: En Commission chez W. Braumüller, Libraire de l'Académie Impériale des Sciences, 1854)

Сл. 8 - *Die Europäische Türkei*, 2 Bände von Ami Boué (Wien: Neudruck der Ausgabe, 1889)

Сл. 9 - *Die Europäische Türkei* von Ami Boué. I Band (Wien: Verlag von F. Tempsky, 1889)

Сл. 10 - *Autobiographie du Docteur médecin Ami Boué: membre de l'Académie Impériale des Sciences de Vienne etc.: né à Hambourg le 16 mars 1794 et mort comme Autrichien à Vienne* (Vienne, Novembre 1879)

Дело *La Turquie d'Europe* преведено је и на немачки језик - *Die Europäische Türkei*, 2 Bände von Ami Boué (Wien: Neudruck der Ausgabe, 1889) у две књиге. У предговору Ами Буе истиче да се служио Вуковим делима и захваљује му због тога. Из његовог дела *La Turquie d'Europe* браћа Жујовићи и Јован Цвијић на српски језик преводје и у додатку Геолошких анала наштампавају Геолошку скицу Европске Турске јер је тиме Буе поставио основе за геологију Балканског полуострва, дакле и српских земаља.

Био је дописни члан Друштва српске словесности од јануара 1857, а Српског ученог друштва од лета 1864. године.

Ревизију својих радова Буе издаје 1864. у спису *Geologie der Europäischen Türkei* (Sitzungsberichte der k. k. Akademie d. Wissenschaften, 19 Bd.).

У Бечу 1879. штампа своју аутобиографију *Autobiographie Du Docteur Médécin Ami Boué: Et Catalogue Des Oeuvres, Travaux, Mémoires Et Notices* коју је разделио својим познаницима, не пуштајући је у књијарски промет. Његову биографију на српском језику написао је Буру Пилар (1846-1893), геолог, универзитетски професор и путописац.

Данас је Ами Буе у научној јавности познат не само као пионир аустријске геологије, већ и као један од зачетника успостављања и одржавања међународних и националних геолошких односа.¹⁶

Европска Турска (кроз Моравску долину)

Од Карановца до Чачка пружа се пространа равница, где пут води кроз храстову шуму, која се завршава на сат и четврт хода од Чачка. Поглед са Овчара и Каблара оставља најснажнији утисак на путника. У подножју ових планина, од којих је једна висока бар

[16] *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка. Књ. 1, А-3, s. v. „Ами Буе”, 287-288.*

1900, а друга око 1500 стопа, пружају се виногради. Путовање траје 6 сати, а пут води поред следећих села: Маркова Река, Самаила 167 кућа и 1007 становника, Мршинци са Слатинским ханом на три сата хода од Карановца, Жежевица, Виљуша и Дрвари. Село Адрани 141 кућа и 751 становник остаје на десној страни пута између Маркове Реке и Самаила. Наспрам Виљуше, на левој обали, смештен је засеок¹⁷ Коњевићи. Пред Чачком се прелази преко једног потока, који се спушта са југа планине Јелице. На другој страни Мораве протеже се обрадива равница коју чине плодни наноси трију река: Чемерница, (Mavtscha), Дичина и Каменица. Ова варошица, смештена на јужном подножју брда Љубић, обухвата 305 кућа и 948 становника. Ту је седиште заповедника и чачанског окружног суда. У варошици се налазе једна црква и једна школа са два разреда. Окружни прота има 13 парохија и 6 цркава.

Чачански округ обухвата 4 среза: драгачевски, студенички, карановачки и трнавски (село са 95 кућа и 677 становника) или 58 општина, 2 варошице, 56 села, 174 засеока, 7607 кућа, 46073 становника и 4 школе. Пошта је у главном месту, а карантин и зборно место у Рашки. Драгачевски срез чине 17 села, 25 засеока, 2287 кућа и 15710 становника. Заповедник борави у Вирову. Студенички срез обухвата 10 села, 114 засеока, 936 кућа и 7597 становника. Заповедник је у Кладници и Студеници. Карановачки срез чине једна варошица, 18 села, 20 засеока, 2742 куће и 14122 становника. Заповедник је у Карановцу. Трнавски срез обухвата једну варошицу, 11 села, 15 засеока, 1642 куће и 8649 становника. Заповедничково пребивалиште је у Чачку.

У овом граду је једна стара српска црква, коју су Турци претворили у џамију. За време Карађорђа она поново постаје црква, да би за 1813. године, за време Милоша, била поново џамија. На почетку устанка 1815. године кнез Милош се ушанчио управо на јужној падини брда Љубића, одакле је протеривао Босанце, који су долазили из Ужица...

Ужичка епархија обухвата црквено подручје Чачка, Ужица и Рудника или 115 парохија са 58 цркава, 11 манастира са 44 калуђера и 110 свештених лица.¹⁸

Збирка путописа по Европској Турској¹⁹

Србија је сада подељена на 17 округа, односно, на 54 области или среза који имају 1170 општина.

То су следећи окрузи: Београдски (Belgrade), Ваљевски (Valievo), Шабачки (Schabatz), Подрински или дринске границе (Podrina), Ужички (Oujitza), Чачански (Tschatschak), Крагујевачки (Kragoujevatz), Руднички (Roudnik), Крушевачки (Krouschevatz), Јагодински (Jagodina), Ђупријски (Tchoupria), Алексиначки (Alexinatz), Гургусовачки (Gourgousovatz), Црноречки (Tzrna-Rieka), Крајински (Kraina), Пожаревачки (Pojarevatz) и Смедеревски (Semendria).

[17] Облик засеок (у даљем тексту: засеока) преузет је из оригинала.

[18] Voué, *Recueil d'itinéraire dans la Turquie d'Europe*. Т. II..., 309-311.

[19] Voué, *Recueil d'itinéraire dans la Turquie d'Europe*. Т. I..., 8.

Ендрју Арчибалд Пејтон (Andrew Archibald Paton, Единбург, 19. март 1811 – 5. април 1874), британски дипломата, оријенталиста и путописац. Након завршеног универзитета, предузима путовања од Напуља у Беч, а одакле кроз разне земље Источне Европе и Блиског истока. Кратко време (1839-1840) је приватни секретар британског конзула Џорџа Ходиса у Египту. У кризи око смене династије у Србији 1842. укључује се у делатност људи око шкотског дипломате, писца и политичара (члана Парламента 1847-1852), Девида Уркарта (David Urquhart, 1805-1877), уредника часописа *Portfolio* у Лондону, који је радио на стварању нове српске доктрине („Начертаније“). Од 1843. кратко време је наменован као „the acting consul-general“ у Србији. Из писама која су сачувана (Фонд Девида Уркарта у Оксфорду и др.) види се да је био упознат са плановима Србије за ослобођење српског народа у турским покрајинама. Британски амбасадор у Бечу шаље га 1846. да испита аустријске луке на јадранској обали. Обе епизоде описао је у две књиге, које су више путописна литература него историја. Од 1862. врши функцију британског конзула за Дубровник и Боку Которску. За српску историју важни су његови радови: *Servia, or a Residence in Belgrade 1843-1844*, (London, 1845, 1855);²⁰ *Servia, Youngest Member of the European family: or, A Residence in Belgrade, and Travels in The Highlands and Woodlands of the Interior, during the years 1843 and 1844.* by Andrew Archibald Paton, Esq.²¹ (London: Longman, Brown, Green, and Longmans, 1845);²² *Highlands and Islands of the Adriatic, Including Dalmatia, Croatia, and the Southern Provinces of the Austrian Empire. Vol. 1-2* (London: Chapman and Hall, 1849);²³ *The Bulgarian, the Turk and the German* (London: Longman Brown, Green and Longmans; Brussels: C. W. Froment, 1855).

Сл. 11 - Ендрју Арчибалд Пејтон (1811-1874)

Српски Чачак у заметку

Људи у главном верују да довољно познају Ошманско царство ако су бар мало чинили огромну комбилицацију коју је објавио учени Ђ. де Хамер... али ван тој централној шока постоји и унутрашњи живи нивоинције, чију слику тек треба урадити.

[...] Настављајући пут богатом долином Мораве - која је овде широка неколико миља и може да има десет пута више становника од садашњег броја, стигосмо у Чачак, који је исто онако симетрично планиран као Пожега. Чачак је стари и нови, али стари турски град је нестао, а нови, српски Чачак још је у заметку. План по којем су ова два нова насеља саграђена је једноставан - састоји се од кружног или четвртастог пијачног трга са радњама у стилу турског базара, и правих улица које се рачвају од њега. Одсео сам у хану, а онда отишао начелничкој кући да предам писмо. Идући зеленим улицицама заустависмо се најзад пред високом дрвеном оградом, изнад које су се дизали жбунови ружа и другог цвећа. Ушавши, нађосмо се на травњаку налик на гладак тепих, а на супротној страни налазила се лепа сеоска кућа, налик на грађанску вилу у околини Лондона. Начелник није био код куће, али га је љупко заступала његова млада жена, леп примерак чачанске лепотице. Ускоро нам дођоше у посету заменик начелника и судија. Онда се појави један тамнопут човек доброћудног изгледа, стар између тридесет и четрдесет година, европског изгледа, у немачким панталонама и

[20] Chapter XVI: Poshega.—The river Morava.—Arrival at Csatsak.—A Viennese Doctor.—Project to ascend the Kopaunik.—Visit the Bishop.—Ancient Cathedral Church.—Greek Mass.—Karanovatz.—Emigrant Priest.—Albania Disorders.—Salt Mines, 174-185.

[21] *Esq.*, скраћено од *Esquire* - титула поштовања за припаднике вишег социјалног staleжа, изнад ранга центлмена, а испод ранга витеза.

[22] Дело је објављено и на српском језику: Ендрју Арчибалд Пејтон, *Србија, најмлађи члан европске породице: или Боравак у Београду: и његовања по њанинама и шумама унутрашњости 1843. и 1844. године*, прев. Бранко Момчиловић (Нови Сад: Матица српска, 1996).

[23] *Енциклопедија српске историографије*, s. v. „Патон (Paton) Ендрју Арчибалд“, 561-562.

Сл. 12, 13 - *Servia, The Youngest Member of the European family: or, A Residence in Belgrade, and Travels in The Highlands and Woodlands of the Interior, during the years 1843 and 1844.* by Andrew Archibald Paton, Esq. (London: Longman, Brown, Green, and Longmans, 1845)

прслуку, али са турским јахаћим огртачем. „Ево доктора“, рече госпођа, и човек у турском јахаћем огртачу нам се представи овако:

Доктор: „I' bin a' Wiener.“²⁴

Писац: „Gratulire: dass iss a' lustige Stadt.“²⁵

Доктор: „Glaubn's mir, lust'ger als Csatsak.“²⁶

Писац: „I' glaub's.“²⁷

Судија, смирен, постарији, мало гојазан човек, упита ме којим путем сам ишао и којим намеравам да наставим. Обавестио сам га о појединостима свог путовања и додао да намеравам да идем долином Мораве до њеног ушћа у Дунав. „Добри људи у Београду не путују из задовољства и могли су да ми дају мало обавештења; стога сам означио свој пут проучавајући мапу.“

[24] Ја сам Бечлија (немачки).

[25] Честитам, то је весео град (немачки).

[26] Верујте ми, веселији од Чачка (немачки).

[27] Верујем (немачки).

„Скренули сте с пута да бисте видели Соко“, рече он. „Можете исто тако да продужите путовање до Новог Пазара и Копаоника, и видећете целу Србију пред собом, од Босне до Бугарске, од Балкана до Дунава; не карту или копију, већ оригинал.“

„Искушење је неодољиво. Одлучио сам да послушам ваш савет.“

Кренусмо затим скупа у посету чачанском епископу, који живи у најлепшој кући у месту, великој, добро грађеној вили на благој падини у травнатом ограђеном простору. Епископ нас је примио у отвореном киоску на првом спрату, у којем су свуд околу били јастуци; одатле се пружа леп поглед на брда која затварају моравску долину. Овде нема густих шума и стрмих литица које дају неку сурову лепоту долини Дрине; поглед лута преко богатог жутог поља до брда која су сувише далеко да би се видели одређени детаљи, али су нејасно сива и лепа у провидном ваздуху ране српске јесени.

Епископ је изванредан примерак милитантног свештеника - снажан и жесток човек од шездесет година, у крзненој одори, са црном кадифеном капом. Његове жестоке оптужбе поводом Милошевих²⁸ незаконитих присвајања навукле су непријатељство тог значајног човека, али сада је био на врхунцу популарности.

Његова питања односила су се углавном на стање странака у Енглеској, и нисам могао да не помислим да је његова филозофија вероватно налик на филозофију америчког пароха у карантину у Смирни, који је сматрао да су жестоке борбе и сукоби неопходни ради прочишћавања моралне атмосфере, као што су грмљавина и муња потребни да прочисте видљиво небо. Опростисмо се затим од епископа и одосмо кући, јер се понудило неколико кандидата да ме угосте. Ја се, међутим, одлучих за веселог доктора, који живи у кући у којој је раније становао Јован Обреновић, најмлађи и омиљени Милошев брат.

Сутра ујутро пробудише ме већ у шест сати да ми саопште да се начелник вратио из унутрашњости и да ме очекује. Уставши, видех да је он обичан, једноставан Србин старе школе. Обавестио ме је, пошто је данас светац, да епископ неће почети богослужење док ја не дођем. „Шта?“ помислих у себи, „зар епископ мисли да су ови бучни Британци сви православне вере?“ Доктор је мислио да не треба да идем, „јер“, рече он, „ко год жели да вежба врлину стрпљења може то да чини на православном богослужењу или у мађарској парници!“ Али начелник је одлучио да се иде, а ја, увек спреман да се прилагодим обичајима земље, пођох с њим.

Саборна црква је веома стара грађевина, византијског стила, и најпре је била црква, затим џамија, па опет црква. Шестоугаони и сталактитски украси у угловима, као и мермерни под украшен геометријским арабескама, указивали су на утицај ислама, али слике распећа и изглед свештеника подсетише ме да се налазим у хришћанском храму.

Епископ, у владичанској одежди, био је обучен у одору од гримизне кадифе и белог атласа, проткану златом, која је у Бечу коштала триста фунти. Док је седео у својој столици, са митром на глави и владичанским штапом у руци, изгледао је са својом белом густом брадом као импозантни представник духовне власти. Понекад би добио мекши израз и деловао благо, као да му не би било испод части да дâ опрост грехова и једном цару.

Овом приликом посвећен је један свештеник; али служба је била тако дуга (пуна два и по сата), да су ме заморила бескрајна клањања и покрети, и више него једном сетих се добронамерне докторове жеље да се чувам православног богослужења и мађарске парнице; али певање беше добро, једноставно, моћно, и старински интонирано. При крају службе, скуп

[28] Мисли се на кнеза Милоша Обреновића [прим. аут.].

верника доби танке воштане свеће, које сви запалише. Затим приђоше и пољубише крст и Јеванђеље, које беше опточено веома финим сребрним и златним филиграном.

Од дуге службе добих добар апетит. Када сам се вратио доктору, он се осмехну и рече: „Сигуран сам да сте спремни за *café au lait*.“²⁹

„Признајем да је било прилично *lanweilig*.“³⁰

„Држите се убудуће мог савета и клоните се православног богослужења и мађарске парнице.“

Одосмо затим да се опростимо од епископа, кога као и јуче затекосмо у киоску, у новом крзненом огртачу, величанственог као увек, са великим, сјајним прстеном на кажипрсту.

„Да нисте дошли у време поста“, прогунђа он, са доброћудним осмехом какав се очекује од тако страшног човека, „приредио бих вам ручак. Познато ми је да се Енглези добро боре на мору, али не знам да ли воле слану рибу.“

Причају за овог епископа да је једног ранијег путника, када се овај дигао да пође, упитао: „Јесу ли вам пиштољи исправни?“ Када је путник одговорио потврдно, епископ је одговорио: „Онда пођите с мојим благословом.“

Мада седиште епископа, Чачак је обично село, и безначајан је кад човек помисли на величанствену равницу у којој се налази. При сваком кораку који сам учинио у овој земљи, помишљао сам на красно земљиште које она нуди за систем насељавања који одговара осећањима и користан је за интересе садашњих становника [...].³¹

Густав Хајнрих Вилхелм Раш (Gustav Heinrich Wilhelm Rasch, Хановер, 1825 – Шонеберг (Берлин), 14. фебруар 1878), правник, немачки национални демократа, учесник мартовских догађаја у Берлину 1848, борио се у Италији под Гарибалдијем. У XIX веку путује по југоисточној Европи, те су посебно драгоцене странице његових књига са импресијама о Србији и Црној Гори, у којима Србе описује као слободољубив и демократски народ: „Међу немачким путницима-намерницима који су током седамдесетих година XIX века обилазили наше крајеве и објавили своје путописне списе, књижевни посленик и публициста Густав Раш спада међу најзанимљивије и најплодније. Међутим, о њему знамо сразмерно мало, будући да и најпозданији немачки лексикографски приручници о њему не садрже жељене информације. Једино нам знаменити Кошов *Литерарни лексикон (Deutsches Literatur-Lexikon. Biographisch-bibliographisches Handbuch. Hrsg. von Wilhelm Kosch. Bern, 1990, Bd. XX, 594)* пружа шкрта обавештења, с тим што се она делом заснивају на претпоставкама. Према Кошу, Густав Раш рођен је око 1820, а умро, по свој прилици, између 1876. и 1880. у Берлину. Пошто је 1848. суделовао у револуцији, избегао је на неко време у Париз. По повратку у Немачку осуђен је на годину дана тамнице. Потом делује као правник и публициста. Одржава присне везе са Аугустом Бебелом и другим вођама немачке социјалдемократије, што се на свој начин одразило на његова схватања и демократска уверења, која су га, сва је прилика, и навела да суделује у борбама Италије под вођством Гарибалдија. А рекло би се да су га та уверења довела и у Србију и Црну Гору, у којима је, као што то показују његови списи, нашао земље које се, по његовом утиску и уверењу, одликују оним демократским својствима која недостају његовој земљи.

Своје интересовање за наше крајеве Густав Раш први пут обелодањује 1867. објавивши свој спис о Источном питању (*Die Völker der unteren Donau und die orientalische Frage*. Breslau, 1867). У том спису се одлучно залаже за потлачене и угњетене балканске народе, посебно за Србе, те се заиста може рећи да је био „један од најодушевљенијих пријатеља кога су Срби икад имали“ (Zoran Konstantinović, *Deutsche Reisebeschreibungen über Serbien und Montenegro*. München, 1960, 111). Године 1873. објавио је две своје путописне књиге о Србији – *Die Türken in Europa (Туци у Европи)* и *Der Leuchthurm des Ostens. Serbien und die Serben (Светионик Исиока. Србија и Срби)* – које спадају у најзанимљивије немачке путописне књиге о Србији у другој половини XIX века.

[29] Бела кафа (француски).

[30] Досадно (немачки).

[31] Пејтон, *Србија, најмлађи члан европске породице или Боравак у Београду...*, [5], 126-131.

Сл. 14 - *Die Völker der unteren Donau und die orientalische Frage* von Gustav Rasch (Breslau: Verlag von Joh. Urban Hern., 1867)

Сл. 15 - *Die Türken in Europa* von Gustav Rasch. Erster Band (Prag: Druck und Verlag der Buchdruckerei von J. S. Skrejšovský, 1873)

Сл. 16 - *Der Leuchtturm des Ostens. Serbien und die Serben* von Gustav Rasch. Zweite Auflage (Prag: Druck und Verlag der Buchdruckerei Dr. F. Skrejšovský, [s. a.]

Сл. 17 - Zwölftes Kapitel [Дванаесто поглавље]: Čačak (*Der Leuchtturm des Ostens. Serbien und die Serben* von Gustav Rasch. Zweite Auflage (Prag: Druck und Verlag der Buchdruckerei Dr. F. Skrejšovský, [s. a.]

У наредним годинама Густав Раш окреће се Црној Гори, коју је, судећи во једном наводу у његовом путопису, први пут посетио 1873, да би је потом поново обишао 1875. Своје забелешке са тог путовања првобитно објављује по часописима, а затим у облику књиге под насловом *Vom Schwarzen Berge. Montenegrinische Skizzen, Bilder und Geschichten* (Dresden, 1875) (*О Црној Гори. Црногорске скице, слике и њовесџи*).

Путописни списи Густава Раша о Србији и Црној Гори одликују се наглашеним симпатијама за крајеве и људе које је упознао; штавише, могло би се рећи да даје доста идеализовану слику о нашем народу, видећи у њему одређену противтежу своје народу и земљи. Но, и поред тога, ти његови списи представљају занимљиво сведочанство једног путника-намерника по Србији и Црној Гори у другој половини XIX века, али и вредно литеарно дело које завређује да буде доступно нашим читаоцима.³²

Србија и Срби³³

Посвећено борбеној омладини Србије

Предговор

Од неких четрдесет година Србија се сопственом иницијативом и сопственим снагама, после јуначких двадесетогодишњих борби и неизмерних патњи, ослободила владавине азијатских варвара, који још и данас, на срамоту цивилизоване хришћанске Европе, владају над преко четрнаест милиона грчких јужнословенских хришћана на Балканском полуострву, од обала Босфора све до Дунава. Оружје српских јунака присилило је падишаха у Стамболу да низом хатишерифа из 1829, 1830, 1833, 1838. и 1853. године призна независност њихове земље, а париски уговор из 1856. године обезбедио је младој држави право на неповредиви интегритет и пуну аутономију у уређивању њених унутрашњих ствари. Захваљујући великим мартовским концесијама које је Порта 1867. године морала да учини Србији, земља је готово сасвим постала независна. Овим мартовским концесијама су тврђаве које су Турци још држали запоседнуте дефинитивно предате Србима. Суверена права султана над овом земљом сведе се данас само на још неколико небитних спољних ствари. [...] Са проглашењем конституције на дан 9. јуна 1869. године Србија је ступила у ред конституционалних држава Европе. Та конституција је постала основни закон слободе; та конституција, српска по свом бићу и настанку, остварена је без удела неке силе заштитнице и неког сувереног двора; она је постигнута вољом слободно изабраних представника српског народа на скупштини из 1869. године. Са том конституцијом је српски народ довршио дело своје борбе за слободу и независност, коју је започео у првој деценији овог столећа.

Није прошло ни пола столећа откако су азијатски варвари били присиљени да Србији признају њену аутономију. За ових пола столећа Србија је од једне пустиње, у коју су Турци били претворили ову несрећну земљу, постала једна богата, добро изграђена и уређена слободна културна земља. И народ и кнез су подједнако радили на остварењу тог циља. Највише је у том погледу урађено за време владавине кнеза Михајла и четворогодишњег раздобља Намесништва. На свим подручјима културе и управе, у пољоделству, трговини, сточарству, рударству, а нарочито на подручју народне просвете, Србија је за сразмерно кратко време остварила огроман напредак. Број житеља се, откако су Турци напустили земљу, готово удвостручио. Трговина је отада у сталном успону. Сада је земља прекривена мрежом путева и друмова, који међусобно повезују

[32] Томислав Бекић, „Белешка о аутору“, у *Србија и Срби*, Густав Раш (Нови Сад: Orpheus, 2001), 483-485.

[33] Gustav Rasch, *Der Leuchtturm des Ostens: Serbien und die Serben* (Prag: Druck und Verlag der Buchdruckerei Dr. F. Skrejšovský, 1873), 193-204; Густав Раш, *Србија и Срби*, прев. Томислав Бекић (Нови Сад: Orpheus, 2001), 7, 8, 12, 214-217, 373, 383, 388-389, 416, 463, 471.

среске и окружне вароши. Већина тих путева и друмова је у добром стању и служи на част српским градитељима путева. [...]

Ову данашњу Србију, која је створена за задњих четрдесет година, моја књига описује на основу личних сазнања и спознаја. Зар не би можда ту данашњу Србију могли да означимо „младом државом будућности Балканског полуострва“, а можда и „светиоником Истока“? Она то заслужује на основу свих оних напора које су начинили и народ и кнежеви да земљу за непуно пола stoleћа доведу на висок степен културе, образовања и напретка; а српски народ ће се сигурно показати достојним тог задатка. А он се састоји у томе да преузме иницијативу за ослобођење свих јужнословенских и грчких племена Балканског полуострва, која данас још увек трпе под јармом азијатских варвара. У том смислу и започињем ову моју књигу са посветом „ратоборној омладини Србије“.

Једанаесџа глава

Чачак

[...] Пут од Пожеге за Чачак један је од најлепших путева које сам доживео на мом путовању кроз унутрашњост Србије. Пут се спушта у долину Мораве, па делом прелази кроз њу, делом се протеже левом узвисином, при чему више пута прелази реку. Долина је благо валовита и богато обрађена. Пошто се пут наизменично креће валовитом долином, а делом пење уз узвисине, то се непрекидно мења видик и природни пејзаж.

После неколико часова пут почиње да се пење и онда прелази преко седла брда које са те стране затвара долину у којој се налази Чачак. Са седла платоа пружа се диван поглед на богату равницу, чији предњи део покривају стабла густе шуме. Најлепши видик се пружа са горе Јеловице [тј. Јелице], са које се пут спушта надоле у двадесет и три кривине.

На левој страни се гора напросто стропоштава у шумама покривена седла која уоквирују реку. Те две планинске узвисине се зову Каблар и Овчар, и они окружују српски Атос. Преко хриди, стења и стрмог шумског тла воде уске стазе према клисури у којој је смештено седам манастира. Најстарији од тих манастира подигнут је, судећи по једном натпису на зиду цркве, 1600. године. Градитељ манастира Вознесења Христовог у подножју Каблара је непознат, као што се не зна ни када је подигнут. Он у сваком случају потиче из најстаријег времена Србије.

Био је још дан када смо ушли у Чачак. Или су наши коњи одлично обавили свој посао или нам у Ужицу нису умели да кажу колико сати траје возња до Чачка. Биће да је ово друго био случај. Јер, људи у Србији уобичавају да раздаљину између одређених места одређују по времену које је потребно пешаку да је пређе. То је вероватно условљено тиме да пре четрдесет година у Србији још није било путева и друмова на којима се могло путовати колима. Товарне животиње су биле ступиле на место кола, а караван товарних животиња иде полагано и једва да је у стању да дневно превали дужи пут од осам сати. Када би ми у Србији рекли да ми је потребно шеснаест сати да превалим неки пут, обично се дешавало да тај пут пређем за осам до десет сати. То се показало и сада са путовањем до Чачка. И тако смо онда навече имали доста времена да разгледамо варош, а следећег јутра смо могли да кренемо за Крагујевац, некадашњи српски главни град

О Чачку енглески путник Дентон, којег смо већ више пута наводили, каже следеће: „Чачак је безначајна варошица; стара турска варош је нестала, а нова српска варош је тек у повоју.“ Енглески духовник, кога су у Србију довели пре свега црквени интереси, пропутовао

је земљу пре неких десет година. За тих десет година се у Србији много тога променило. Култура је, откако су отерани азијатски варвари, које данас називају „честитим и добрим Турцима“, у Србији напредовала чизмама од седам миља, нарочито од 1868. године, када су „честити Турци“, који су 1823. године на београдској тврђави Калемегдан живе људе тестером пресецали на два дела, и још 1863. године из најнезнатнијих разлога српски главни град засули кишом бомби и граната, морали да напусте и српске тврђаве. За последњих десет година безначајни, мали Чачак, у којем су у време Дентонове посете развалине старе турске вароши стајале насупрот модерних кућа нове српске вароши, претворио се у једну веома zgodну варош са више од три и по хиљаде становника. Та варош данас има једну гимназију и једну реалну школу, а уз то је и седиште начелника и среског суда. Главни трг, на којем се уздиже православна црква, окружен је бројним службеним здањима, која су масивно грађена и остављају одличан утисак. То су начелништво - или како ми кажемо префектура - школа, телеграфски уред и срески суд.

Саборна црква, на чијој су се куполи три пута смењивали полумесец и крст, представља занимљив споменик разних и различитих времена кроз која је Србија прошла. Византијска грађевина у облику крста указује на своју првобитну намену да буде црква; орнаменти по угловима трансепта и геометријске фигуре својствени су исламу.

Из времена српске ослободилачке борбе за Чачак су везана сјајна и славна сећања. Три хиљаде Срба под вођством Милошевим нанело је близу вароши тежак пораз турској војсци од тридесет хиљада војника. Битка је била тако крвава да је од три хиљаде Срба по завршетку борбе само њих сто и осамдесет остало читаво и у животу, док је турска војска била тотално уништена. Велики број азијатских варвара утопио се у реци; један знатан део настојао је да, пробијајући се кроз варош, спас потражи у планини. Њима је додуше успело да се домогну шуме и клисуре, али тамо су их сачекале жене из околних села - мушкарци су били отишли у борбу – и све до последњег су их умлатиле [...].³⁴

Двадесет̄ ње̄ша̄ ѿлава

Географија и етнографија Србије

[...] Српски дуван је тамне боје и најбоље успева у крајевима око Карановца, Алексинца и Чачка.³⁵

Двадесет̄ шест̄а̄ ѿлава

Из српске историје

[...] Срби су постали хришћани у деветом веку. Приведени хришћанству од грчких учитеља који су дошли из Цариграда, они су се приклонили источној цркви, иако су се поједини краљеви определили и за латинску цркву. Први српски краљ није се приклонио Ватикану него средишту верске ортодоксије, горским манастирима на брду Атосу, те је грчки обред учврстио у Србији изградњом великог броја манастира и цркава. Већ је тада српски народ поседовао своју сопствену литургију, која се још и данас упражњава; на богослужење се окупљао под вођством својих сопствених свештеника, а у духовним

[34] Густав Раш, *Србија и Срби...*, 214-217.

[35] Срез Чачак 1833. године има 40.736 житеља, 1866. године 58.037, а 1870. године 80.102; број кућа је 10.761.

стварима су га водиле владике, које су, уз сагласност цариградског патријарха, биране од стране домаћег свештенства³⁶ [...].

На успостављање сопственог судства или администрације, како је то било предвиђено Букурештанским миром, сада се више уопште није мислило.³⁷ Паша је народу наметнуо један велики порез и егзекуционе јединице су се распршиле по целој земљи да утерају тај порез. Главну пажњу пак посветили су томе да Србима одузму оружје. Из Чачка је одведено 150 људи у ланцима за Београд и тамо делом посечено, делом набијено на колац, а делом побијено [...].

Двадесет седма глава

Државно право, управа и црква

[...] Свештена лица у Србији уживају велики углед и поштовање. Пошто су свештеници породични људи, то они врше значајан утицај на целокупан друштвени живот парохије [...]

Двадесет осма глава

Друмови. Поште. Телеграфи. Мостови. Настава. Школе. Војска.

[...] Данас је Србија прекривена једном мрежом друмова која повезује све среске градове и вароши. Главним друмовима који воде од суседних земаља и у суседне земље, на којима се одвија највећи део робног промета, могу се сматрати шест друмских праваца од Београда преко Смедерева, Јагодине, Алексинца, за Ниш, преко Уба и Шапца до Дрине, преко Ваљева и Љубовице за Нови Пазар, преко Смедерва, Ћуприје, Зајечара за Видин, преко Смедерева, Пожаревца, Милановца за Брзу, преко Тополе, Горњег Милановца за Чачак, и од Алексинца и Књажевца за Зајечар и Неготин [...]. Већина ових друмова, којима сам се ја возио, у сасвим су добром стању и служе на част Србије [...].

Павел Аполонович Ровински (Павел Аполлонович Ровинский, Гусевка, Саратовска губернија (Русија), 6. март/22. фебруар 1831 – Петроград, 15/28. јануар 1916), руски историчар-слависта, етнограф и публициста, потиче из имућне племићке породице. Студирао је славистику на Казањском универзитету код великог руског филолога-слависте и историчара Виктора Ивановича Григоровича (Виктор Ив́анович Григорóвич, 1815-1876). Дипломира 1853. Задржан је на Казањском универзитету, где до 1856. (када напушта то место) предаје на Катедри за руски језик. После Руске реформе о еманципацији 1861. којом је у Руској империји укинута кметство, већи део земље коју је поседовао поделио је својим, сада већ бившим кметовима. Припадао је тајној револуционарној организацији *Земља и воља*.

Крајем педесетих година XIX века путује по средњем Поволожју, а 1860. отпутовао је у Чешку. Са жељом да што боље упозна историју, живот

Сл. 18 - Павел Аполонович Ровински (1831-1916), руски историчар-слависта, етнограф, публициста, путник

[36] *Serbien und die Serben* von Rev. W. Denton, M. A. Nach anderen Quellen und eigenen Erfahrungen frei bearbeitet von D. v. Cölln (Berlin: Verlag von Wiegandt & Grieben, 1865).

[37] Српски устав од 9. јуна 1869, поред православне вероисповести, признавао је још три вере: католичку, протестантску и јеврејску.

и обичаје словенских (нарочито јужнословенских) народа, начинио је *План њушовања њо словенским земљама* (1862). У Србију стиже у пролеће 1868. као дописник „Санктпетербуршких вједомости“; ту остаје до јула 1869, шаљући чланке свом листу и бележећи утиске. Натраг у Русију путује преко Новог Сада, Вуковара, Осиека, Загреба, и том приликом упознаје Јосипа Јураја Штросмајера, Фрања Рачког и Ватрослава Јагића.

Учествује у експедицији која је истраживала источни Сибир (1870-1873); обилази и Монголију (Улан Батор), стиже и до Кине. По повратку, у Санкт Петербургу управља поправним домом (1874-1878). У пролеће 1878. допутовао је у Босну као дописник „Новог времена“. У пролеће наредне године допутовао је у Црну Гору, где са мањим прекидима живи све до 1906.

Током целокупног свог боравка у Црној Гори Ровински интензивно проучава њену географију, историју, културу, савремене прилике, бавећи се и археолошким и етнографским истраживањима. Његово најважније и најобимније дело управо је и посвећено Црној Гори.³⁸

За историју Србије и Чачка посебно су значајни *Зайиси о Србији 1868-1869: (из њушникових бележака)* (Нови Сад: Матица српска, 1994).

Српска Морава³⁹

*У историји ове земље... нема скоро ни једне редовне сџранице:
само рајдови, само међусобни сукоби, џраћени крвавим сценама...
Историја Србије је историја њеној мучеништва.*

П. А. Ровински⁴⁰

Успомене с њушовања њо Србији 1867.⁴¹ њодине

I

Висока равница. - Трговци стоком и хајдуци. - Разбојништво због турског суседства. - Ужице за време сајма. - Из прошлости. - Пожега. - Учитель основне школе. - Српски Атон. - **Чачак**. - Српски певач.

[...] Рекао сам да Морава тече у планине према северу. Сусревши тамо планински ланац, који чини централни чвор Србије и иде до Београда, појавивши се као гребен на Дунаву, Морава се нагло враћа на југоисток и иде подножјем централног узвишења Србије, које јој чини корен и срце,

Сл. 19 - Павел Аполонович Ровински у црногорској ношњи

[38] *Црна Гора у њрошлости и садашњости. Том 1, Географија. Историја*, прев. Драго Ђупић (Цетиње: „Цетиње“; Централна народна библиотека „Ђурђе Црнојевић“; Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1993); *Црна Гора у њрошлости и садашњости. Том 2, Етнологија*, прев. Вук Минић (Цетиње: „Цетиње“; Централна народна библиотека „Ђурђе Црнојевић“; Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1994); *Црна Гора у њрошлости и садашњости. Том 3, Етнологија. Књижевности и језик*, прев. Видосава Стојановић (Цетиње: „Цетиње“; Централна народна библиотека „Ђурђе Црнојевић“; Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1994); *Црна Гора у њрошлости и садашњости. Т. 4, Државни живоић (1851-1907)*, прев. Вида Стевановић. *Археологија*, прев. Милорад Ђирковић (Цетиње: „Цетиње“; Централна народна библиотека „Ђурђе Црнојевић“; Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1994).

[39] П. Ровинский, „Сербская Морава: Воспоминания изъ путешествія по Сербіи въ 1867 году“, *Всѣйникъ Евройы*. Томъ II, № 4 (Санктпетербургъ, 1876): 528-531; Павел Аполонович Ровински, *Зайиси о Србији: 1868-1869: (из њушникових бележака)*, прев. Драго Ђупић (Нови Сад: Матица српска, 1994), 225-232.

[40] Занимљиву белешку о Павелу Аполоновичу Ровинском видети и у: Симо Матавуљ, *Билешке једној њисца* (Београд: Српска књижевна задруга, 1939), 109-114.

[41] Тј. 1868.

Сл. 20 - *Вѣстникъ Европы*. Томъ II, № 4 (Санктпетербургъ, апрѣль 1876)

Сл. 21 - П. А. Ровинский, „Сербска Морава: Воспоминанія изъ путешествія по Сербіи въ 1867 году“, *Вѣстникъ Европы*. Томъ II, № 4 (Санктпетербургъ, апрѣль 1876): 528-531

а то је Шумадија. На самом скретању она упада у клисуру између две планине: Каблар - на левој страни, а Овчар - на десној. Овај крај је непогодан за лак живот, непогодан је за земљорадника или за индустријалца. Али човек који тражи усамљеност од буке или склониште од прогона, чак и свог брата - овде ће наћи истински мир, јер ту ретко наилазе радозналци. Овде је и хајка немогућа, јер је тешко уловити ма кога.

Српски цареви су градили богате манастире и лавре - Студеницу, Жичу, Раваницу, Манасију и друге, претварајући их у царске станице за одмор у време далеких путовања у Цариград и обрнуто, градили до њих равне и удобне путеве, премошћавали реке на њима и удешавали - додељујући манастирима земље и села. А у XVI и XVII веку бедна српска раја скривала се од потера у тај тесни, неприступачни кутак, кријући ту своје сиротињско покућство, своја маштања и надања, спасавајући и умирујући тако своју истрзану душу. Бежали су овамо и калуђери из разорених манастира у Херцеговини и Старој Србији, сакупљајући се у групе и успостављајући овде живот испосника. Нема овде простора и лагодности, али има много скривених кутака, који због неприступачности обезбеђују мир од спољних непријатеља, а дивни пејзажи и питомост природе испуњавају осећања топлином и уживањем. Из усамљених станишта пустињака настају манастири са општежитијима, истина - сиромашни као и њихови први оснивачи, али гостопримни за свакога без обзира на положај и богатство, како се то чинило и у знаменитим манастирима, само ако су у њима боравиле

Сл. 22 - Павел Аполонович Ровински, *Зачиси о Србији: 1868-1869: (из њујникових бележака)* (Нови Сад: Матица српска, 1994)

хришћанске душе. Ти манастири су се претворили у главно уточиште Срба који су тражили спас од турских прогона. Али, Турци су ипак продирали и овамо, и оуда се виде трагови њиховог варварства. У неким манастирима ћете наћи натписе који говоре о времену када су разорени и када су обновљени.

На обали Мораве, где река љутито кљобуча у теснацу - налази се манастир Благовештење. Једноставна квадратна грађевина, уз коју се са страна прикључују портали, заједно с трpezом - који цркви дају крстолики облик, на врху осмоугаона кулица с прозорима, кров у облику равне купе, четворокраки крст - и то је све. Напред галеријица с кровом на један скат, као код нас испред старинских кућа наткривена дрвена степеништа. Поред зграде бунар с купастим кровом и с крстом на њему. Једна кућица у којој живе четири калуђера - и то вам је сав манастир. Налази се у подножју Каблара, и посматра на супротној обали Овчар. Место је тако скривено да је немогуће ни помишљати да ту могу долазити људи. Али ако кренете преко превоја, за пола сата путовања већ ћете бити у другом манастиру - Преображење, такође у подножју Каблара. Овде црква чак нема изглед цркве него

обичне српске приземне куће с високим кровом и малим прозорима. Поред ње су још три кућице и амбарић на стубовима, а околу ниска и ретка ограда. Овде су се дивно сместиле две планине [Овчар и Каблар - прим. прев.], раздвојене клисуром са голим стенама, избочинама и високим купастим врховима.

Таквих манастира је овде десетак или више. Сви носе имена празника: Ваведеније, Вознесеније, Сретеније и др. Сви они имају своје легенде о светим подвижницима, у неким почивају тела знаменитих јерарха. Тако је у Благовештењу - „кир Софроније“, митрополит смедеревски, који је умро 1813. године. На средини реке лежи огромна стена која се сурвала однекуда одозго. Зову је Мосна стена, што говори о томе да служи као мост. Недалеко од ње, на маленом острву, извире топла вода. Ту је и пећина коју зову Турчиновац, у којој су се крили људи када су Турци продирали у овај крај. Једном речју, у том тесном, скривеном кутку постоји много својеврсних драгоцених споменика и славних предања. Овде су, управо у Благовештењу, 1805. године, Срби, предвођени Карађорђем, први пут после петовековног затишја - узнемирили Порту, овде је управо био народни сабор на којему су изабрали људе којима су препустили своју судбину. Та привремена власт тада је добила име синода односно савета.

Ипак, српски народ није дуго уживао у слободи коју је извојевао крвљу: 1813. године поново су се вратили Турци, а 1815. године, недалеко од ових крајева, у тихом местанцету Таково, у малој цркви, поново се сакупио народни сабор, али није знао шта да предузме.

Тада се појавио други јунак, који наставља дело Карађорђа - са знамењем у рукама, одевен као војвода. Неочекивано је изашао пред сабор и рекао: „Ево мене, а ево вам и рата!“, и ствар је била решена. Следећег дана све што је могло да носи оружје пошло је к југу, на Чачак. То је било у недељу на Врбицу, што је Срби називају *Цвечи*, које отада сви славе као дан ослобођења.

Ето такву су улогу у судбини српског народа имале ове горе, с њиховим манастирима и сиротињским црквама. А сада „Српски Атон“, како с правом називају Каблар и Овчар, нема никаквог значаја. До њих нема чак ни доброг пута, а главни пут од Пожеге према Чачку заобилази их далеко, тако да у долину Мораве тим путем стижете тек испред Чачка.

Испред тога потребно је да се пређе планина Јелица. Ту има једно место с којег видите десно цео низ планина: Троглав, Чемерно, Столови, а на самом крају једва учавате равну површину Копаоника, најјужнију тачку Србије. Копаоник је сав бео, у то време још је био покривен снегом, и једва да се издваја на магличасто-плавом хоризонту. Копаоник је, изгледа, јединствена планина у Србији која има алпске особине, због чега представља *desiderium* српских натуралиста. Најбоље га је описао професор београдске Велике школе Панчић.

Овде стижемо у долину Мораве, и ту је она већ права река а не планински поток. Одавде до њеног ушћа, час се сужавајући час се ширећи, њена долина пружа све услове за живот. У тој долини је управо сконцентрисан градски живот Србије. Ту је цео низ градова: Чачак, Карановац,⁴² Параћин, Ђуприја, Јагодина и др. Ти градови окружени су богатим селима. Осим земљорадње и виноградарства овде је развијена и производња свиле.

Када сам се спустио с брда у долину, био сам задивљен раскоши растиња и лепим изгледом дрвећа: лист на липи је огромне величине, на обали су расле громадне сребрнасте тополе, а у близини је винова лоза, чији су се ластари попели до висине дрвећа, покривајући својом густом мрежом светлих нарезаних листова стабла, као каквим шеширом. Ластари су се одозго спуштали као праменови косе и купали се у мутној води Мораве. Огромне јабуке и стабла глогова скоро су се изједначавали са суседним храстовима. Ограде су све покривене густим покровом винове лозе, која је у то доба цветала и испуштала пријатан мирис. Пролазећи између виноградских шпалира, скоро да сам осећао вртоглавицу.

У сусрет ми је ишао коњаник на сивом коњу пуним касом, и успорио је тек када ми је пришао - то је био свештеник. Црна густа коса му је штрчала испод плитког шешира. Орловски нос и црне, живе очи, густа невелика брада - његовом лицу су придавали енергичан израз, свежину и снагу, који су се посебно изражавали у његовом држању и покретима, када је, без напрезања, сјахао са коња на којему је журио и који је био знојав. На њему је била свештеничка мантија, врло широка, са свиленом поставом боје малине, широки појас такође малинове боје, а на рукама су му биле рукавице љубичасте боје. Сва његова фигура била је необично лепа, и изгледало је као да чини нераздвојну целину с околином, која је такође била прелепа.

- Помози Бог - рекао сам му.

- Бог ти помог'о - одговорио је, а лице му је још више живнуло.

Изгледало је да ће ме, као и сви Срби, питати ко сам и шта сам, али је било очито да је журио, а видео је да журим и ја, и то нас је омело да се зауставимо и поразговарамо. Кроз четврт сата и ја сам већ био у Чачку.

[42] Данашње Краљево.

Улица је била сва избраздана и неравна, пуна сувог црног блата. Али кућице су све биле беле, чисте и с високим димњацима, сличним минаретима. Пред сваком кућом је била баштица у бокору раскошних ружа, које су се подизале до кровова кућа. На великом тргу, око којег је било неколико већих кућа, налазила се велика црква, такође бела, с неколико купола, са архитектуром која је подсећала на турске џамије. Општи изглед био је такав да су се богатство и ред уочавали на први поглед. То је међутим било и стварно тако.

У Чачку сам имао препоруку за једног трговца, па сам преко њега брзо успоставио познанства. Али та познанства нисам успоставио у кућама него на улици и у хотелу. Чим код некога дођете, лепо вас прими, али вас одмах води у хотел, из којег вас тешко пуштају, или пак морате прећи у други. Домаћи, породични живот је потпуно одвојен од јавног. То је и разлог да у граду нисам налазио довољно интереса за истраживања.

Чачак се налази на путу од Новог Пазара према Србији, па се због тога ту стално налазе трговци или *кириџије* из Старе Србије.

У хотелу у који су ме довели моји нови познаници било је неколико Срба, необично развијених и снажних људи. Одећа им се састојала из следећег: дуга бела долама слична черкески,⁴³ чврсто стегнута уз танко тело, ноге - чврсто стегнуте сукненим *нојавицама*, и све је то откривало снажне мишиће. Прилази такав човек, као да на ногама нема меса, а у обући као да је дрвена нога, само необична гипкост показује постојање посебне еластичности мишића.

Један од њих је био с *јуслама*, и на захтев присутних - почео је да гусла и пева српске песме.

Звуци тог инструмента производе необичне тонове, а необично је и певање које их прати. Чујете некакав једнолични, хрипави тон, који се мења једино повишењем и снижењем, убрзавањем или успоравањем темпа. Ту нема ни акорда, ни хармоније, осећа се само један и исти глас. Певач, бавећи се спочетка инструментом, одједанпут почиње снажно високим тоном некакав позив, затим се повуче назад, подиже главу горе, према небу, као да отуда тражи помоћ, и присећајући се, тргне се уз стењање, и ућути. И одмах затим нагло покреће гудало, да би јаче и снажније зашкрипале и зајечале струне. Иза тога поново почиње уједначен покрет, и опет се из груди певача извлачи ранији високи тон, који певач задржава, и доста дуго пева речитативом, док не стигне до патетичног места, од којег поново прекида речи и само зајечи, и то јечање као да се с ехом одазива међу присутнима који су слушајући сагли главе.

У почетку је певао о Бановић Страхињи, и та песма је, без пауза, трајала више од сата. Сви присутни су ћутали, слушајући речи певача, које су показивале јунаштво српског хероја, и пропраћајући их гласним одобравањем. После те песме певач је одморио. Ставили су пред њега пола литре вина, попио га је, поразмислио је мало, и почео нову песму. Запевао је песму о цару Лазару и о његовој жени царици Милици, Косовској бици, где је погинуо цар и много јунака - Милош Обилић, стари Југ Богдан са осам синова-соколова Југовића и Бановић Страхиња.

Ту већ скоро није било речитатива: изговори два стиха, а затим реч претвара у јецање; ударајући рукама о руке, присутни Срби се комешају и јекте. И та кратка песма се протегла на цео сат, јер је певач правио дуже паузе, напрежући се да из себе извуче реч, а и публика се напрезала да би чула речи, које су биле све теже и ужасније. Слуга Милутин, који царици

[43] Дуги капут черкеских сељака [прим. прев.].

доноси вести о боју, који је задобио седамнаест рана и држи десну руку у левој, само каже да је видео како је Милош, који је убо Мурата, терао 12.000 Турака. Шта је даље с њим било Милутин не зна, али мисли да је погинуо код реке Ситнице. Бановић Страхиња је лутао у крви коњу до трбуха, и мора да је и он погинуо. Тамо где је било највише мртвих јунака и где је било највише поломљеног оружја - погинуо је цар Лазар, а са њиме и Југ Богдан са својим Југовићима. Остао је само Бошко Југовић, и терао је Турке на буљуге, попут сокола који гони плашљиве голубове. Тај додатак у виду рефрена: „Мислим да је и он погинуо“ протезао се, у већим паузама, које су се испуњавале јецајима и уздржано-брзим покретима гудала. А када је песма стигла до Вука Бранковића, који је издао цара на Косову, и певач отпевао: „Проклето му племе и колено“ - сви су викнули „Проклето!“ и поскочили с места, као да траже издајника целог Српства.

Када се све стишало, попили су још по чашу вина, певач је уздахнуо и наставио:

Пуче пушка ниже Београда,
Даде гласе низ тијо Дунаво.
Друга пуче покрај воде Саве,
Покрај Саве, Шапцу на крајину.
Трећа пуче усред Шумадије
У Тополи, селу племениту,
Даде гласе по свој Шумадији.
Уздиге се бутум Шумадија,
И пред њоме Петровићу Ђорђе,
Задрма се турска царевина.
Зачуди се седам краљевина,
Да што ради млада Србадија!

У тој песми, која говори о устанку Срба под вођством Карађорђевића, узбуђено српско осећање је утољено, и зато је певач њоме хтео да ублажи тешка осећања изазвана претходним песмама.

Касније сам имао прилике да слушам јужноруског певача Остапа Вересаја. Његова песма ме је јако подсећала на српске певаче. Исти манир јечања, чиме је варирана једнолична мелодија, како би се изразило осећање не мелодијом већ неким жалостивим тоном гласа; дрхтање певача под напором јаким осећања и нехотице казује слушаоцу и присиљава га да заборави недостатке мелодије и самог гласа, слабашног, старачког. Обузима вас она туга која је очигледно оковала певача, гуши га и приморава да му глас подрхтава и да се прекида, и слушате, не покушавајући ни да се померите.

Али разлика постоји, и то веома велика, како у начину певања, тако и у целом тону, и духу израза и певања. Док јужноруски певач почиње тихо, с ниским, јако слабим тоном, да би затим појачао глас и почео њиме да вибрира, појачавајући га а са њиме и осећања, српски певач нагло почиње јако, високим тоном, брзо вас узбуђује, да би завршио убрзано, при чему ипак сваку реч изговара јасно, а њом се осмишљава осећање које је изражено првим ускликом. Јужноруска мисао вас ражалости, доведе вас у стање тужне замишљености, док вас српска песма доводи у очајање, и обузима вас осећање које никада не доводи у недоумицу, јер - само остаје да се победи или славно погине.

После Чачка наставио сам своје путовање низ Мораву [...]

Емануел Мари Франсоа де Пол Лефевр маркиз д'Ормесон (**Emmanuel Marie François de Paule Lefèvre marquis d'Ormesson**, Ормесон, 19. август 1844 – Брисел (Белгија), 29. октобар 1922), генералштабни капетан француске војске, маркиз, потомак врло старе и угледне племићке породице. Крајем октобра и током новембра 1877, пред почетак српског рата са Турцима, боравао је у Србији, у специјалној војној мисији. Проучавао је организацију српске, посебно народне војске и њених могућности у рату. Његов дневник *Двадесет два дана у двоколицама кроз Србију* написан је 1877, али је дуго остао непознат: „Оригинал дневника, заједно са другим многобројним и разноврсним извештајима капетана д'Ормесона из Србије 1877, налази се у Дворцу Венсен (Château de Vincennes),⁴⁴ код Париза. Тамо је смештен Историјски архив француског Министарства војске. У посебном одељку архиве Главног генералштаба чувају се извештаји војних изасланика који су дуже или краће, у нарочитим мисијама, боравили у разним земљама, па и у Србији.

Међу многим странцима, разних народности и најразличитијих занимања, из свих друштвених кругова, који су, у нарочито великом броју од 1876. пролазили кроз Србију као кроз најпрометнију раскрсницу, са унапред одређеним или још неодређеним намерама да учине нешто било за Србију било за неку другу земљу, или за себе лично, боравак француског капетана д'Ормесона није био нарочито запажен.

Он, међутим, није безначајна личност [...].

Емануел д'Ормесон био је необично вредан. За два месеца, колико је провео у Србији, успео је да напише читаво брдо извештаја:

о војсци првенствено, али и о земљи и народу, о свему што је видео и чуо. Кроз Србију је путовао са највећим тешкоћама: у касно јесење доба, у неудобним колима и по рђавим путевима. Обилазио је и ратом опустошене крајеве. Журио се, а хтео је много да види. Као да се није ни уморио. За разлику од многих страних путника, војних и цивилних занимања, који су, често пуни жалби на свој боравак у Србији све оштро критиковали, а најчешће жалили сами себе што су се нашли у условима који им се не допадају, па их то чини зловољним, капетан д'Ормесон ниједног тренутка није посустао. Он је школован војник и на војнички начин школован посматрач. И то добро школован. То се подједнако добро види из његових извештаја као и из његовог дневника. Нису то оне елегантне, углађене, а неодређене фразе дипломата које више говоре о њиховим појединачним талентима за стил него о предмету који разматрају, већ излагање чињеница, готово огољених.

У томе тренутку, 1877, ова мисија је за Француску била од изванредно велике важности. Због тога је у Србију послат један од нарочито способних и предузимљивих генералштабних официра.

Дневник о путовању кроз Србију д'Ормесон наменио је оним француским официрима који ће после њега долазити у Србију, како би се могли користити његовим искуством.

Најзад, овај дневник приказује Србију виђену очима једног странца који се веома трудио да буде објективан. Учинио је највише што је могао у датим околностима“.⁴⁵

Сл. 23 - Емануел Мари Франсоа де Пол Лефевр маркиз д'Ормесон (1844–1922) (Фото Петерсен, Копенхаген)

Двоколицама кроз Србију⁴⁶

3. новембар:

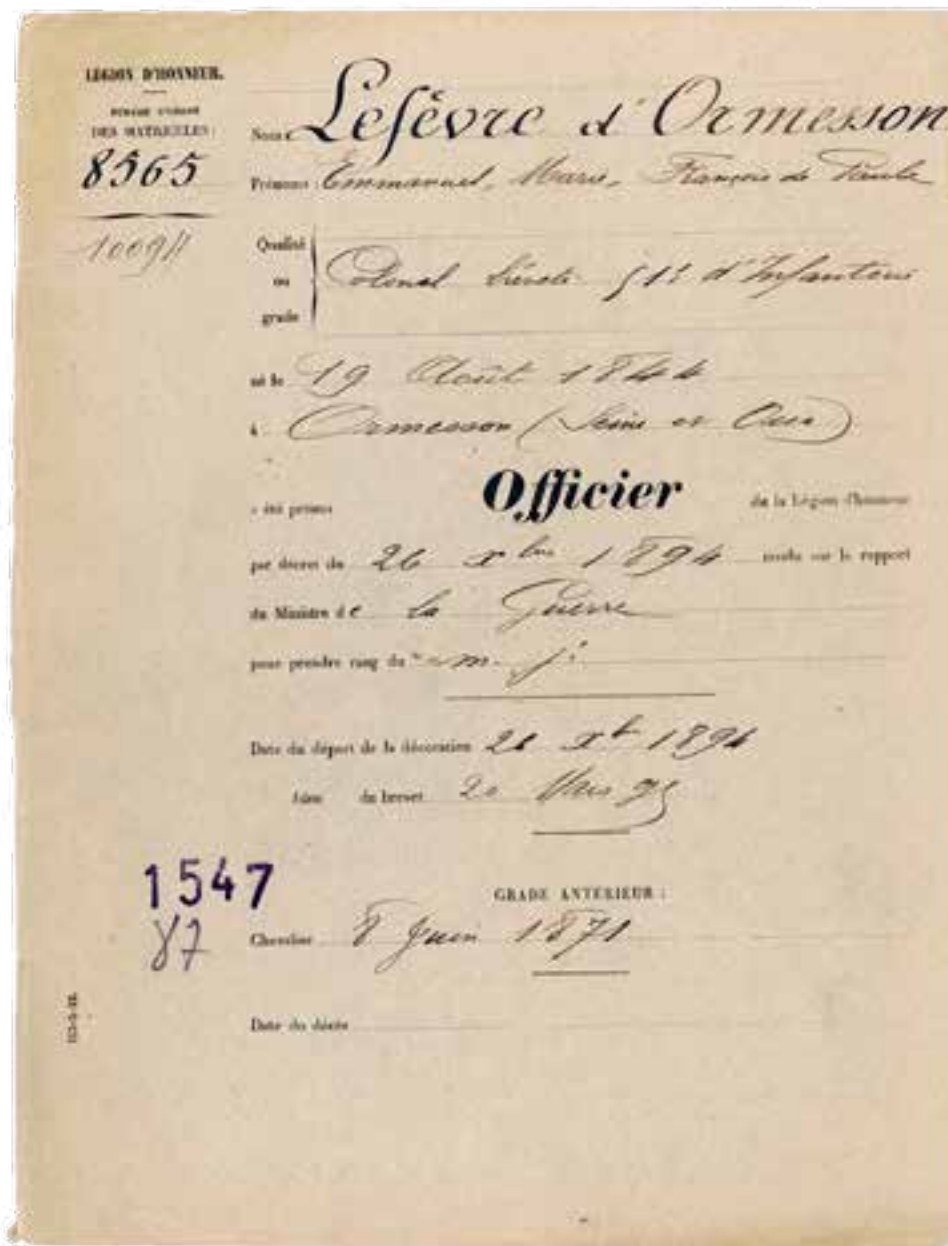
Од Ужица до Чачка

Стигли смо у долину Мораве, најбогатију у читавој Србији. Река је подложна изливању. Ми смо је прешли скелом, мало даље од Пожеге.

[44] Дворац Венсен је масивни француски краљевски замак из XIV, делом дограђен у XVII веку. Налази се у граду Венсен, источном предграђу Париза.

[45] Драга Вуксановић Анић, предговор у *Са кайејаном г'Ормесоном 1877.: 22 дана у двоколицама кроз Србију*, Емануел д'Ормесон (Београд: Народна књига, 1980), 7-[13].

[46] Д'Ормесон, *Са кайејаном г'Ормесоном 1877.: 22 дана у двоколицама кроз Србију...*, 40, 41, 42.

Сл. 24 - Декрет о промовисању Емануела Мари Франсоа де Пол Лефевра маркиза д'Ормесона у официра Легије части, 1894 (Државне архиве Француске, база Leonore, досије: LH/1547/87)

Почели смо да срећемо праве караване људи и жена, који су јахали на малим домаћим коњима. Жене јашу на мушки начин, опкорачивши коња, на турским седлима која су слична нашим самарима. Покривена су јагњећом кожом, чија је вуна обојена светлоплаво. Ескадрони амазонки, са жутиим свиленим марамама на глави, нису допуштали да се о њима добије неки утисак.

Кад падне ноћ, направи се логор: мали коњи слободно пасу, пошто су им, помоћу једног ужета, спутане предње ноге.

У Чачку нисмо нашли никакав штаб. Бригада прве класе треба да се врати у Крушевац, на маневре од 25 дана. Одред понтонира обавља службу на понтонским мостовима на Морави. Гарнизон се састоји од само једне тешке батерије од 4 фунте, додељене Јаворском корпусу.

Нашли смо срећом, једног војног лекара из Чешке, који је одлично говорио немачки.

Он нас је прошетао кроз град који је, отприлике, као Шабац. У граду се могу запазити три велике, сасвим нове грађевине: Начелство са свим канцеларијама које су потребне за администрацију, болница и школа.

Чачак је био позорница једне победе коју је кнез Милош однео над Турцима.

Наш доктор се оженио кћерком једног попа. Поп је врло угледна личност у Србији. Људи га љубе у руку кад га сретну. Ретке служавке које се могу наћи у Србији, понашају се као њихове домоуправитељке.

Доктор нас је увео у свој стан. Његова жена нам је донела слатко, ракију шљивицу и традиционалну кафу. Она говори само српски. Српска жена има врло подређену улогу у кући [...].

Српска жена је углавном добрих пропорција. Покрети су јој лаки и гипки. Тен има изванредно чист и свеж. Чврстина врата и груди код ње указује на снажну конструкцију [...].

Поп нас је увео у један велики салон, украшен патриотским портретима и окружен диванима, у намери да направи породичну свечаност.

Ако има добрих производа у Србији, онда су то они поповски: то је био случај и у Чачку [...].

4. новембар:

Од Чачка до Крајујевца

У Србији се ношња људи и жена мења из једног среза у други, понекад на сасвим радикалан начин.

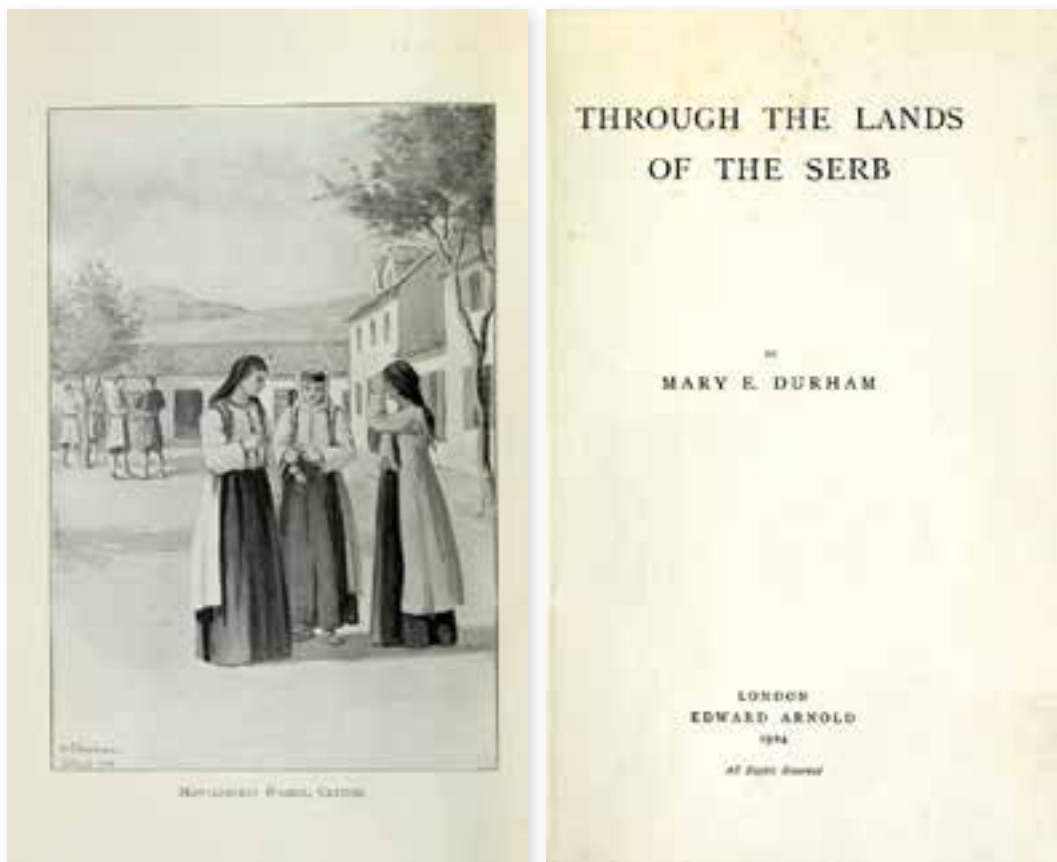
Сви сељаци које смо сретали у планинској области око Чачка, носе огроман црвени турбан, који им штити од кише не само главу већ и врат и груди. Насупрот томе, приметили смо да сви Срби који покривају главу носе само одело од тканине, док они који носе фес имају скоро увек груди заштићене овчијом кожом [...]

◆ ◆ ◆

Мери Едит Дарам (Mary Edith Durham, Хемпстед, Лондон, 8. децембар 1863 – Хемпстед, 15. новембар 1944), уметница, путница и списатељица, потиче из добростојеће лондонске породице. Била је прво од осморо деце. Отац јој је био угледан лекар и хирург, те су сва његова деца завршила високе школе и скоро сва постала угледне личности у разним професијама. Мери завршава Бедфорд колеџ (Bradford College), а потом, са сликарским амбицијама, наставља школовање на Краљевској сликарској академији (Royal Academy of Arts), па је имала и неколико самосталних изложби, а била је и илустратор рептила у кембричкој *Историји њироге*. Добро је знала немачки, француски и италијански језик (поседовала је, наравно, и пасивно знање латинског), а током својих путовања по Балкану научила је и српски и албански језик.

Сл. 25 - Мери Едит Дарам (1863-1944), осамдесетих година XIX века (фотографија у власништву Џејн Вејлс)

Сл. 26, 27 - *Through the Lands of the Serb* by Mary E. Durham (London: Edward Arnold, 1904)

Када јој је било нарушено опште здравствено стање, лекар јој саветује да би јој најбољи лек био одлазак у потпуно различиту средину бар по два месеца сваке године. Мери је послушала савет, и ту потребу преокренула у задовољство и смисао свог живота. Балкан ће постати њена опсесија, поље њених научних истраживања и њеног политичког деловања до краја живота.

Мало је било истраживача и познавалаца Балкана равних мис Дарам. Тиме је стекла тако велики углед међу енглеским антрополозима, да је изабрана и за члана Краљевског антрополошког института (Royal Anthropological Institute), па и за његовог потпредседника.

Првих петнаест година XX века Мери Дарам проводи путујући сваке године, сем 1909, по два или више месеци по Балкану, и за то време обилази највећи део српских земаља: целу ондашњу Црну Гору и Србију, већи део Босне и Херцеговине, западни део Македоније, Метохију, Косово и области које су 1913. ушле у састав албанске државе.

До лета 1903. на путовањима по српским земљама проводи преко осам месеци. За то време три пута путује по Црној Гори, а 1902. пропутовала је скоро сваки део слободне Србије: од Београда, Смедерева и Шапца на северу до Пирота на југу, и од Ваљева и Ужица на западу и Ивањице на југозападу до Зајечара и Неготина на североистоку. Путује најчешће кочијама, али је знала и да прелази велике раздаљине јашући на коњу, понекад и по шеснаест сати дневно. У Србији на двема релацијама користи и воз.

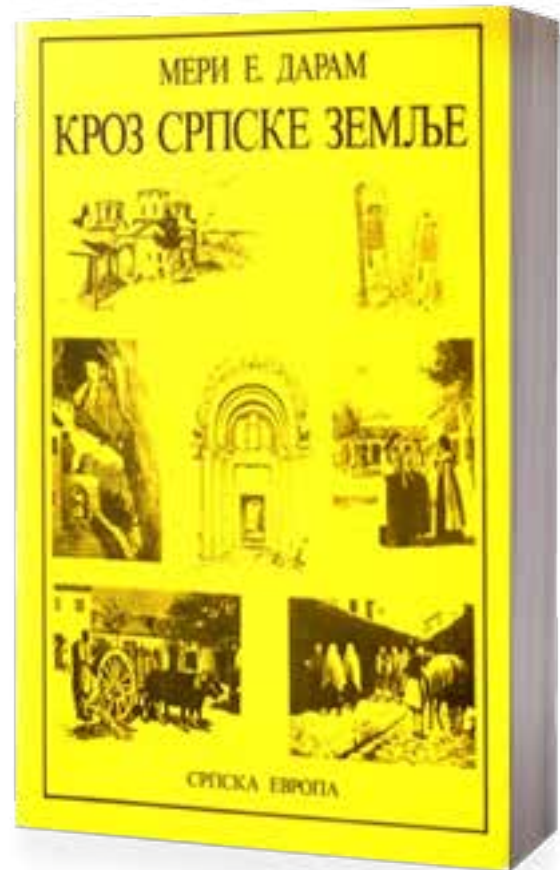
Жива стварност са којом се сусреће је таква да, насупрот званичној енглеској политици и створеном енглеском јавном мњењу, изазива њену оштру, рекло би се неумитну осуду турске власти, односно турске обести и безвлашћа као узрока толиког цивилизацијског, културног и економског јаза између Западне Европе и балканских земаља. Она не само да прижељкује скоро ослобођење још неослобођених крајева и народа и дефинитиван одлазак Турске са Балкана, већ осуђује и Европу због ропског положаја још неослобођених хришћана и архаичног живота у тек ослобођеним крајевима; осуђује је као саучесника у турским злочинима на Балкану.

У књизи *Кроз српске земље* Мери Дарам се побунила против западноевропске равнодушности према Србима и против изопачене представе о њима у публицистици и јавности. Највећа вредност ове књиге је пре свега у томе што није писана као задата тема; не само да није писана ни по чијој наруџби него ни по неком ауторкином плану или њеним формираним представама о овом народу. Србија је приказана сликовито, искрено и са дивљењем.⁴⁷

Кроз српске земље⁴⁸ (1900-1903)

[...] Свуда поред пута, чак и поред забачених планинских стаза, стоје споменици војницима који су пали у рату - високи камени споменици, понекад само по један, понекад у групама по два или три, скоро цијели под плитким рељефом или са уклесаним grubим портретом у природној величини погинулога, обојени у свијетле боје. Неки од ових споменика су ниски, неки високи и преко метар и по, па чак и преко метар и осамдесет. У плавом гуњу и са црним брковима, са рукама и прстима опруженим и укоченим уз тијело и стопалима окренутим у страну под правим углом, стоји војник буљећи право испред себе округлим црним очима, и с пушком испред себе поздравља пролазника. На старијим споменицима, он носи црвени фес са кићанком и држи мач; на оним подигнутим иза посљедњег рата носи пушку, и на њему је садашња униформа. Натпис казује како се срео са смрћу: „За славу и слободу своје браће Срба.“ Споменик је обично близу његове куће, али понекад и на стварном мјесту гдје је пао. Србима су ови крајпуташа свакодневни приказ. Мени је то понекад изгледало као да сам ја једино биће које је остало живо после покоља и стално пролази кроз редове једне фантомске војске која чека на зов трубе. Њихова гротескна и дјетињска једноставност додала им је један необичан патос. Тако сам путовала по земљи зеленој као што је и наша, са храстовима, буквама и јеликама, а свуда је остао траг рата, и тако по олуји и по сунцу, и по вјетру, и по киши ишла од града до града.

Чачак, на Морави, простире се на равном пољу поред ријеке. Возила сам се кроз клисуру по мјесечини и ушла у град уз страшно клепетање, али, пошто сам долазила прописно најављена, наишла сам на врло гостољубив пријем. Ја путујем да видим Србију и Србијанце; то је сада била призната чињеница. Хоћу ли да видим нешто истински србијанско? [...]

Сл. 28 - Мери Е. Дарам, *Кроз српске земље: (1900-1903)*, прев. и прир. Вујадин Милановић (Београд: Српска Европа, 1997)

[47] Вујадин Милановић, поговор у *Кроз српске земље: (1900-1903)*, Мери Е. Дарам (Београд: Српска Европа, 1997), [281]-335.

[48] *Through the Lands of the Serbs* by Mary E. Durham (London: Edward Arnold, 1904) = Мери Е. Дарам, *Кроз српске земље: (1900-1903)*, прев. и прир. Вујадин Милановић (Београд: Српска Европа, 1997), 166, 167, 168.

Чачак је поносан што је био први град који је Карађорђе отео од Турака. То је свијетло мјесто изразито пословног духа, и сања о изградњи електричне пруге, која ће га повезати са свијетом. Он се поноси црквом која је била црква, затим џамија и сада опет црква. Бар су ми тако причали, али ја вјерујем да је настала као џамија, а да су стара звона која су припадала претходном хришћанском периоду, која су у новије време нађена кад су копани темељи за једну од државних зграда, припадала некој раној цркви, која је давно била порушена и заборављена. Испредала сам своје занимације по Чачку колико сам дуже могла, а мој кочијаш је цуњао около, бодрећи се надом да бисмо ипак могли стићи на вријеме. Нашла сам чак и коње упрегнуте и спремне како ме чекају - најнеобичнији догађај у Србији, и он појури великом брзином први и посљедњи пут у тој земљи. Имао је пријатно и насмијано лице, и био врло углађен, док је погледао у свој сат сваких неколико минута [...].

◆ ◆ ◆

Сл. 29 - Херберт Вивијан (1865-1940),
17. фебруар 1904 (*The Bystander Magazine*,
фото: Кејт Прегнел)

Херберт Вивијан (Herbert Vivian, Чичестер (Западни Сасекс), 3. април 1865 – Ганвалоу (Корнвол), 18. април 1940), енглески новинар, књижевник, путописац и ватрени јакобинац. Учио је у школи Хароу до 1883, а затим студирао на Универзитету Кембриџ где дипломира историју 1886. Касних осамдесетих година XIX века био је пријатељ Оскара Вајлда. Покретач је и издавач часописа *Вухор (Whirlwind)*, који је кратко излазио, али наставља новинарску каријеру, поставши специјални дописник *Морнинг Посџа (Morning Post)* 1898-1899. и *Дејли експреса (Daily Express)* 1899-1900. Такође, објавио је дела о Србији, Абисинији, Тунису и Тајној служби. Велики симпатизер јакобинаца, касније постаје издавач *Међународног гласника ројалиста (Royalist International Herald)*.

Србију је посетио два пута – 1896. и 1903, када је „већ изгубила велики део оријенталног гламура.“ Прва посета трајала је неколико месеци, како би упознао свакодневни живот, обичаје, политичку ситуацију и економске потенцијале Србије, који су у Британији били мало познати. Више пута прокрстарио Србијом, Вивијан је био посебно одушевљен једноставношћу живота српског сељака. Његова чувена књига *Србија – рај сиромашних (Serbia the poor man's paradise, London, New York, Bombay: Longmans, Green and Co., 1897)* садржи обиље чињеница о свим важнијим цртама друштвеног живота и државе, приказаних кроз поглавља о двору, политичким партијама, спољашњој политици, војсци, цркви, финансијама, индустрији, трговини и комуникацијама, пољопривреди, администрацији, књижевности и образовању, Београду и градовима у унутрашњости. Овај

проницљиви новинар је својом дубинском анализом и приказивањем Србије с краја XIX века са изразитим симпатијама значајно допринео упознавању енглеске јавности са једном малом балканском земљом, тек ослобођеном од петовековног турског ропства.

Проглашен је за Витеза Краљевског Српског Ордена Таковског крста (1902) и Заповедника Краљевског Црногорског Ордена Књаза Данила I (1910).

Вивијаново дело *Србија – рај сиромашних* у преводу на српски језик објавио је „Службени гласник“ из Београда 2010. године.

Србија: рај сиромашних

*Мојим љубазним пријатељима, њиховим екселенцијама
јосјодину Сишеви Д. Појовићу и јосјодину Чеди Мијајовићу,
моје добром јобраћиму кајешану Љубисављевићу и свима
мојим драгим јозницима који су ме ишако обилаћо обасијали
небројеним љубазносћима за време моја бављења у красној
Србији, са јуно захвалносћи и љубави јосвећујем ове сћранице.*

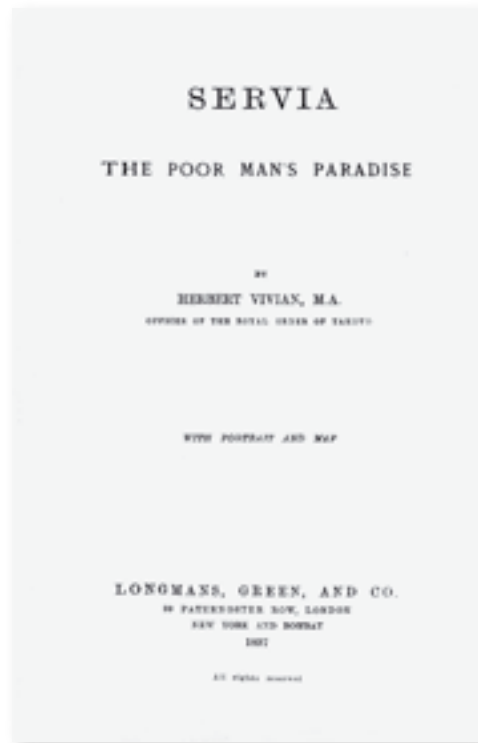
В.

Предговор

Свако паметно дете које иде у основну школу могло би да издекламује чињенице и романтичне приче о Монтезуми, Леониди и Риенцију, али би и најистакнутији историчари остали збуњени помињањем цара Душана, цара Лазара, Краљевића Марка или чак Карађорђа. [...]

И чини се да ни не наслућујемо да се на непуна два дана вожње железницом од центра наше престонице налази неразвијена земља невероватног потенцијала, изванредно плодна и са историјом чудеснијом од сваке бајке, земља патриота и хероја који би једног дана могли да изазову метеж у Европи.

О Србији ништа озбиљно није написано већ тридесет година, а зарад наше трговине, наше спољашње политике и наших циљева од прворазредног је значаја да се вео тајне са те земље скине што је могуће брже.

Сл. 30, 31 - *Servia, the Poor Man's Paradise* by Herbert Vivian, M. A., Officer of The Royal Order of Takovo: with portrait and map (London, New York, Bombay: Longmans, Green and Co., 1897)

Пажљиво сам проучио Србију и Србе. Посетио сам готово све делове те земље, обишао њене фабрике, руднике, манастире, школе, ергеле, фарме, касарне, војне полигоне, рушевине њене прошлости и темеље њене будућности. Видео сам људе како се веселе, припремају за велике политичке демонстрације и одмарају, разговарао са лидерима партија, епископима, архимандритима, сеоским свештеницима, начелницима, кметовима, официрима, сељанима и чак хајдучима у ланцима, ишчитавао историје Србије које човека остављају без даха и проучавао стварно јединствене навике и обичаје који су у исто време и живописни и древни.

Срби су ми без престанка говорили: „Не тражимо ништа више до да будете правични према нама, да нашу земљу прикажете верно, онаквом каквом сте је видели.“ На то сам одговарао: „Добри моји људи, када бих описао само половину дивних ствари које сам видео међу вама, у Енглеској ми не би поверовала ниједна душа. Сви би рекли да нисам писао о Србији, већ о Атлантиди или Утопији.“

Због тога сам се и потрудио да обуздам своје одушевљење и искористим тренутке не баш доброг расположења који су ми омогућили да разводним ружичасту боју којом сам до тада осликавао ту пријатну и ведру земљу. Међутим, ако сам и поред тога остао превише некритичан према њој, кривица није до мене. Јер, у новонастале нације нисам веровао све док нисам отишао у Србију. И тако, уколико кривице уопште има, она треба да буде свађена на то необично мало краљевство у чијим границама сиротиња не постоји, у коме је добро расположење хронично а гостољубивост универзална, и у коме је, као на једином месту на овом свету, сам назив Енглеске и вољен и поштован. [...]

Лекције које сам научио и савети које бих желео да дам укратко се свде на следеће: Енглеска греша што се тако мало интересује за развој Србије и ту погрешку мора да исправи без икаквог одлагања. Као савезник у решавању вечног Источног питања, Србија може да нам буде од непроцењивог значаја – како због своје лојалности Енглеској, тако и због свог изванредног здравог разума и зависности према Русији. А као тржиште за наш памук, наше гвожђе, челик и машине, али и као житница, поузданија и приступачнија од оних у Новом свету, она би веома лако могла да измени токове наше трговине.

У сваком случају, Србија је префињена минијатура која ће без икакве сумње задовољити око сваког уметника.

Дивна Србијо! Моја душа ће заувек лутати по твојим заносним пурпурним брдима.

Брајтон: на Михољдан 1897.

Сл. 32 - Херберт Вивијан, *Србија: рај сиромашних* (Београд: Службени гласник, 2010)

Поїлавље XII

Градови и унутрашњост

[...] Пут којим сам ишао за Чачак водио је кроз планинску област, а пошто су дани постајали све краћи, био сам принуђен да путујем и по мраку. У најживљем сећању на те ноћне вожње остала су ми поља кукуруза која су на месечини изгледала сабласно. И стварно, могао сам да се закунем да су војске скелета умале са гробаља око цркви и стале поред пута да ме посматрају док пролазим. На благом ноћном поветарцу, стабљике су полако климале својим чупавим главама док дугачко лишће које се покретало горе-доле није могло да буде ништа друго до руке скелета. Беле на месечини, те руке махале су ритмично и у савршеном складу, као да диригују неку сабласну композицију.

Чачанска црква је веома стара и два или три пута претварана је у џамију. Пространа је и висока, али не заслужује неку посебну пажњу или коментар. Постојала је пре града који је на том месту изграђен само због ње. Међутим, неупоредиво би било боље да је град изграђен што је могуће даље од те цркве, јер је она веома ниско у долини и самим тим изложена сталним поплавама. Због тих поплава град је био пун маларије и то у таквој мери да је до изградње система одводних канала било готово немогуће одгајати децу у њему. Чачак је један од само неколико градова у Србији који могу да се похвале пристојним тротоарима. Међутим, ако се занемаре ти тротоари, он изгледа као сви остали српски градови са лоше калдрисаним улицама, продавницама опанака и пијацама пуним паприка. Огромне количине штрингли обојене вуне дају му живописан изглед. Веома интересантна зграда у њему је стари турски конак који је некада припадао Милошевом брату и у коме је данас смештена жандармерија. Још једна интересантна зграда у Чачку је такође леп пример старе турске архитектуре; пре него што је седиште епископије премештено у Краљево била је епископова палата. Сада је у њој школа.

По одласку из Чачка поново сам се нашао у енглеским парковима централне Србије [...] ⁴⁹

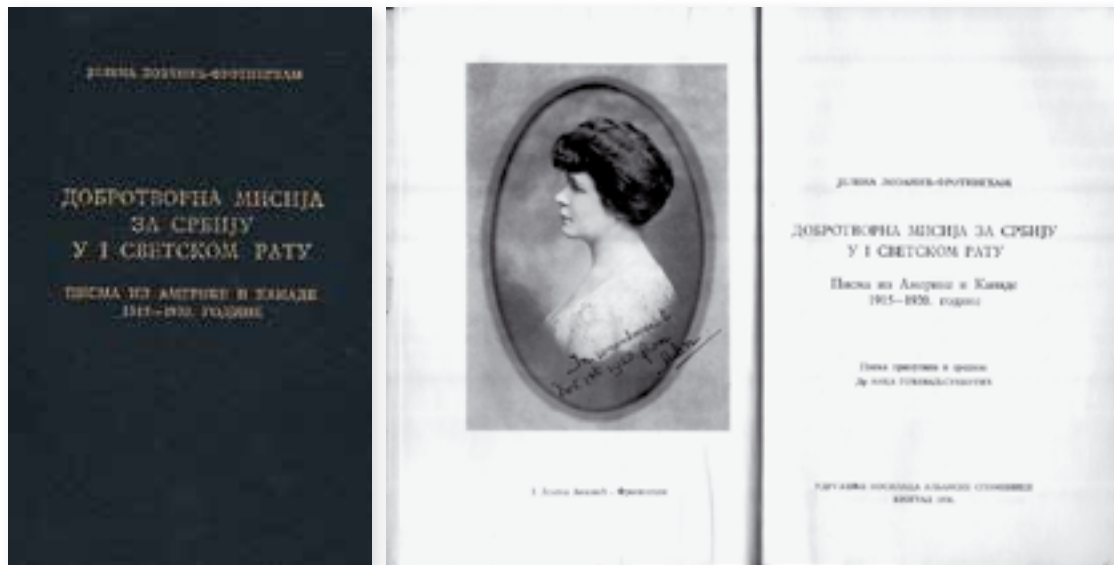
Јелена Лозанић Фротингам (Helen Losanitch Frothingham, Београд, 12. март 1885 – Гетари (Француска), 6. фебруар 1972), секретар Српског женског народног савеза, велики борац за права жена, болничарка у Балканским ратовима (1912-1913), члан Кола српских сестара и представница Црвеног крста Краљевине Србије у Америци за време Првог светског рата. Кћи је Симе Лозанића (1847-1935), хемичара, научника, професора Велике школе у Београду, првог ректора Београдског универзитета, члана Српског ученог друштва и Српске краљевске академије, чији је био и председник.

Завршила је Вишу женску школу и од 1910. била секретар Српског женског народног савеза који је, објединивши више женских друштава из разних градова Србије, образованим женама пружао прилику да се изборе за право једнакости и преузму одговорност у друштвеним кретањима. Била је његов секретар за преписку са иностранством, учествовала као делегат на међународним конгресима у Ослу и Копенхагену. У време Балканских ратова активно учествује у раду прихватилишта за ратну сирочад „Света Јелена“, завршава

Сл. 33 - Јелена Лозанић Фротингам (1885-1972) по доласку у САД, 1915.

[49] Херберт Вивијан, *Србија: рај сиромашних* (Београд: Службени гласник, 2010), 280, 281.

Сл. 34, 35 - Јелена Лозанић Фротингхам, *Доброћворна мисија за Србију у I Свешком рају: ѿсма из Америке и Канаде 1915-1920. године* (Београд: Удружење носилаца Албанске споменице, 1970)

курс за болничарке при Колу српских сестара и помаже у нези рањеника у санаторијуму Војне болнице „Врачар“. Почетком Првог светског рата упућена је као изасланик Црвеног крста Србије заједно са Мејбл Гордон Данлоп Грујић (Mabel Gordon Dunlop Grouitch, 1872-1956), супругом српског правника, дипломате и добротвора Славка Ј. Грујића (1871-1937), да у Сједињеним Америчким Државама предавањима и преко штампе упозна јавност о тешком стању у земљи и да упозори на опасност од ширења ратног пожара ван граница Европе. Сарађује са Михаилом Пупином, Николајем Велимировићем, упознаје многе утицајне личности, међу њима и америчког индустријалца, хуманисту, оснивача и финансијера Дома за ратну сирочад и добротвора српског народа Џона Фротингама (John Frothingham, 1879-1935), свог будућег супруга. Више пута препловила је Атлантик, путовала у Енглеску у циљу очувања сарадње Америчког одбора за помоћ Србима и Српског одбора у Лондону, у Француску да би надгледала рад више комитета који су организовали живот у колонијама избеглих Срба, сирочади, рањених и болесних, по Србији да би надгледала отварање децејег дома у Чачку, склоништа у Лазаревцу, да би потом на Топчидерском брду деци обезбедила смештај под шаторима током летњих месеци ради опоравка. Од 1915. до 1920. неуморно ради и на бројним другим добротворним активностима, а ове догађаје бележи у дневник који је водила у виду писама сестри Ани. Дневник *Доброћворна мисија за Србију у I Свешком рају: ѿсма из Америке и Канаде 1915-1920. године* (Београд: Удружење носилаца Албанске споменице, 1970) објављен је и на енглеском језику (Helen Losanitch Frothingham, *Mission for Serbia: Letters from America and Canada 1915-1920* (New York: Walker and Company, 1970) у пет штампаних и једном електронском издању.

За време Другог светског рата, када су Југославија и Америка постале савезници, била је оснивач Одбора америчких пријатеља Југославије у Њујорку.

Одликвана је Орденима Белог орла и Светог Саве.⁵⁰

Сл. 36 - Јелена Лозанић Фротингхам на раду у Дому српске сирочади (Чачак, 1920)

[50] *Српски биографски речник. [Књ.] 5, Кв-Мао, с. в. „Јелена Лозанић Фротингхам“*, 614-615.

Година дана проведена у Србији⁵¹

На њуџу за Америку. Брод
„Амстердам“. 9. фебруар 1920

Чачак ми је остао у живој успомени

Ово је пети пут како прелазим Атлантски океан. Од мог одласка из Америке за Европу протекла је тачно година и један дан. За то време нисам ништа унела у мој дневник.

То је била година снажних преживљавања, дубоких узбуђења, искрених радости и жалости. Година састанака породичних и пријатељских. Година рада на организовању и извођењу планова нашег Удружења. Најдубљи мој утисак, међутим, био је поновни сусрет с мојом драгом Србијом и болним ратним траговима на њој. Нарочито траговима на њеној силно ослабљеној деци. Деци без родитеља и без крова над главом. Сви напори нашег Удружења били су управљени том циљу - како тој несрећној деци помоћи.

Сл. 37 - Касарна у Чачку стављена на располагање *Serbian Relief Committee of America* за Дом српске сирочади (1920)

Сл. 38 - Сирочад стоје пред Домом у Чачку (1920)

Пре но што изнесем шта је наше Удружење успело да организује и створи, хтела бих да подвучем колико су томе успеху допринели сви наши сарадници својим радом. Постигли смо следеће: отворили смо наш главни деčји дом у Чачку. Дом се налазио у једној касарни [...]. Обилазећи сва та склоништа, с оним великим америчким особљем, на путу Београд - Аранђеловац - Рудник - Чачак, остаће ми увек у сећању онај саобраћај и неред на нашим друмовима, препуним велике и мале стокe, с оним вечним блатом или силном прашином, док је наш камион само летео и тресао се на својим тврдим гуменим точковима, нагињући се час на једну час на другу страну. Но посматрајући десно и лево како промичу она наша лепа шумадијска села, с белим кућама и док-сатима за седење, окруженим шљивацама пуним модрих шљива, местимично и жутиим цветним сунцокретима, некако се заборави на тегобе наших друмова. Сељанке у народној ношњи, са преслицама у руци, пролазе, преду и довикују се [...].

Чачак ми је остао у живој успомени. Пун је малих дућана, воловских кола, сељака из оближњих села а улице у мирису катрана, стокe, свеже испеченог хлеба и лепиња. Народ

[51] Јелена Лозанић Фротингхам, *Добројворна мисија за Србију у I светском рату: њисма из Америке и Канаде 1915-1920. године. Књ. III, Од 9. фебруара 1920 до 30. децембра 1920*, писма прикупила и средила Анка Гођевац Суботић (Београд: Удружење носиоца Албанске споменице, 1970), 245, 246, 247, 248.

Сл. 39 - Сирочад на гробовима својих родитеља (код Чачка)

на улицама већ једе лепиње с оним нашим неупоредивим кајмаком. Пијаца пуна сира, масла, купуса, паприка, патлиџана, воћа и узрелог кукуруза. Такође ћу се увек сећати предусретљивости и гостопримства грађана Чачка, како према мени лично тако и према свима члановима наше Мисије. Они су у свакој прилици били готови да нам се нађу при руци. Велика војна касарна у близини града била је пуна прљавштине коју је непријатељ оставио за собом. Од силних бува у собе се није могло ући. Али све се то очистило, опрало, дезинфиковало и уредило као чаробним штапићем, после чега смо се и ми ту сместили.

Оног дана кад се појавио први октобарски снег по околним брдима, тог тако значајног дана стигао је први воз из Трста са многим сандуцима из Америке. Ти су сандуци били пуни рубља, одеда, обуће, ћебади, хране, кондензованог млека, лекова, болничког материјала, разног потребног покућства као и других разних ствари. Тај велики дан био је за мене дан неисказане среће, јер, ето, најзад стиже помоћ из Америке!

Преморена, исцрпена, имала сам још снаге да одем до воза, да видим оне небројене вагоне с небројеним сандуцима, да се, потом, вратим у Дом где сам, плачући од узбуђења, радости и среће, пала у постељу.

Лежим на бродској столици и непрестано ми се привиђају наша деца. Сува, бледа, болесна, измучена. Као неке авети. Израз очију тих малишана потресно нам је казивао колико су срећни што имају кров над главом, топлу постељу, здраву обућу и одличну храну. Да, глад их више не мучи. Јадна деца, шта су све преживела и видела. Сваког, ко их је видео, морала је да дирне патња те безазлене, невине деце, коју је рат тешко погодио. Како се радосно сећам оних двадесет крава добре расе које смо добили од наше државе. Оне данас

млеком снабдевају ту децу у чачанском дому. Сав је тај наш рад био пун одговорности, бриге, узбуђења али и неизмерне среће...

У вези са тим радом сећам се многобројних посета пословне природе разним министарствима, војним властима, банкама, Железничкој дирекцији због транспорта нашег материјала. Сећам се посета окружном начелнику у Чачку г. Симићу, шармантном и отменом старијем господину, који је увек био готов да нам изиђе у сусрет без икаквог устезања. Сећам се дочека разних чланова Мисије са експертима за дечја питања и разноврсним особљем. Сећам се срећних као и тешких тренутака као и небројених посета америчких путника које је требало дочекати, провести, наћи им склоништа и разместити их и, уопште, наћи им се на руци. Сетих се, тада, и Пруди Левит, лепе, шик девојке, њеног неуморног рада, коме сам се искрено дивила. Она је давала утисак да је само за провод и угодан живот. Овде се, међутим, потпуно пренела у наш рад за помоћ деци, деци једне стране земље, не знајући чак ни језик те земље и све то под тако тешким околностима. Прође ми кроз сећања и вредна, душевна и добра мис Виљамс, управитељка Дома у Чачку, као и многе друге чланице наше Мисије, које су дошле као болничарке, учитељице, помоћнице итд. Док ме океански таласи љуљају и муте ми свест, тренутно ми се чини као да ово заиста није јава већ само сан, за чије сам остварење толике године радила [...].

Била сам стално у покрету између Чачка и Београда. Често преморена, изнурена, бледа. Видевши ме такву, једна ми госпођа рече: „Што се толико замарате? Остарићете пре времена.“ Она и не слути какав ми је - и нехотице - комплимент учинила!

◆ ◆ ◆

Сл. 40 - Пол Фортијер Џоунс
(1893-1940)

Пол Фортијер Џоунс (Paul Fortier Jones), Саладо (Тексас, САД), 18. април [1892?] 1893 – Њујорк, 24. новембар 1940), амерички новинар, четврто од петоро деце др Семјуела Џексона Џоунса (1858-1918) и Шарлот Халаран Џоунс (1860-1904). Школује се у родном Тексасу где постаје новинар. Касније ради у дипломатији, као саветник америчког амбасадора у Русији. Током Првог светског рата служи у Краљевским ваздухопловним јединицама и у Сигналном одреду САД. Био је и представник за страну књижевност издавачке куће Harper & Brothers.

Крајем 1915. извештава као новинар из Србије и са српском војском прелази преко Албаније. О својим ратним данима у Србији 1916. у Њујорку објављује књигу *With Serbia into Exile: An American's Adventures With the Army That Cannot Die* (New York: The Century Co., 19 August 1916), посветивши је *српским чичама*,⁵² трећепозивцима, који су га нарочито одушевили. Пет година касније (октобра 1921) жени се познатом вајарком Корнелијом Волас (преминула децембра 1975) са којом је живео у Њујорку и Паризу. Пол Фортијер Џоунс погинуо је у Њу Џерсију, близу Менхетна (Њујорк), у аутомобилској несрећи при повратку кући након викендаведеног у њиховој сеоској кући. У време смрти био је административни секретар Савета за спољне послове САД.

Краљ Југославије Александар Први Карађорђевић одликовао га је Орденом Светог Саве.

[52] Посвета аутора на насловној страни: *To the memory of the cheechas of Serbia this book is reverently dedicated* [Ова књија је са великим поштовањем посвећена сећању на српске чиче – прим. аут.].

Џоунсово дело посвећено Србији доживело је бројна издања разних издавача⁵³ на енглеском језику, а у преводу на српски језик, *Са Србијом у изгнанство: доживљаји једног Американца са војском која не може умрећи*, објавили су га 2015. „Прометеј“ (Нови Сад) и Радио-телевизија Србије (Београд) у оквиру Едиције *Србија 1914-1918*.⁵⁴

Са Србијом у изгнанство: авантуре једног Американца са војском која не може умрети⁵⁵

Друго издавање

Српске чиче

У сјомен и сећање на српске чиче:
„Осјари са мно! Најбоље ће њек доћи...“⁵⁶

[...] Од свих свежих, неотрцаних ствари које је Србија у изобилу нудила посетиоцу са Запада, ниједна није довољно дочаравала прави дух нације, а сигурно ниједна није била тако живописна и привлачна као ове чиче из војске. Чича значи „старац“, и у Србији где мушкарци старе брже него било где другде у свету, то име се народски користи за мушкарце старије од тридесет година. Међутим, чиче са четврте линије имају од четрдесет пет до безброј година. Србин, изгледа, никада није престар да се бори.

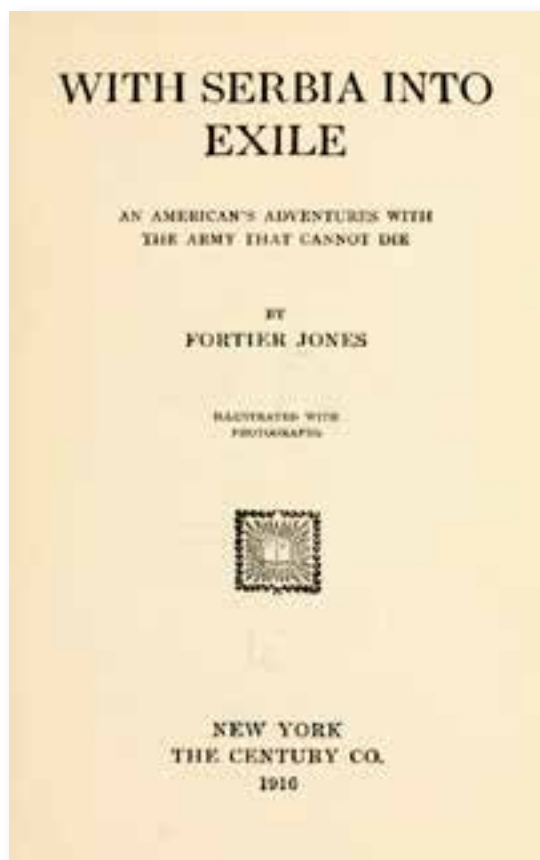
[53] University of California Libraries (January 1, 1916), Grosset & Dunlap, New York [1916], William Briggs, Toronto (1916), Grosset & Dunlap (1966), Cosimo Classics, New York (21 December 2007), Kessinger Publishing, LLC (December 22, 2008), University of Michigan Library (April 27, 2009), BCR (Bibliographical Center for Research) BCR (Bibliographical Center for Research) (September 23, 2009), BCR (October 27, 2009), BiblioLife (27 October, 2009), Read Books (November 27, 2009), Skinner Press (November 27, 2009), Nabu Press [s.l.] (2010), Hardpress Publishing (28 January 2013), CreateSpace Independent Publishing Platform (August 21, 2014), Scholar's Choice (February 8, 2015), Palala Press (4 December, 2015), Palala Press (May 7, 2016), Palala Press (May 21, 2016), Palala Press (May 24, 2016), Forgotten Books (19 June 2016), Wentworth Press (August 29, 2016), Forgotten Books (FB&C Ltd) (June 9, 2017) (Classic Reprint Series [луксузно издање]), Sagwan Press (February 2018), Forgotten Books (8 March, 2018), Scholar Select...

Ова књига чува се у фондovima Јавне библиотеке у Њујорку, Државног Универзитета Мичиген, Универзитета Калифорнија, Конгресне библиотеке, Универзитета Алберта, Универзитета Корнел...

[54] Видети и: Војкан Николић, прир., *Српске чиче на бранику оцабине* (Горњи Милановац: Лио, 2013); Ратомир Дамјановић, прир., *Расеће Србије: сјрани ауџори о Србима и Србији у Великом рају: савременици, учесници, сведоци: објављено њоводом сјојодишњице Првој свешској раји 1914-2014* (Београд: Итака, 2014), 242, 244.

[55] Фортијер Џонс, *Са Србијом у изгнанство: авантуре једног Американца са војском која не може умрећи* (Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије, 2015) (наслов оригинала: Fortier Jones, *With Serbia into Exile: An American's Advenutres with The Army that cannot die* (New York: The Century Co., 1916)). Видети и: Фортијер Џонс, „Са српском војском у егзилу“, у *Српске чиче на бранику оцабине*, приредио Војкан Николић (Београд: Лио, 2013).

[56] Robert Browning (1812-1889), *Rabbi Ben Ezra*: “Grow old along with me! The best is yet to be...”

Сл. 41 - *With Serbia into Exile: An American's Advenutres with The Army that cannot die* (New York: The Century Co., 1916)

Сл. 42 - Српски сељаци беже из својих кућа пред Немцима који се приближавају (из књиге *With Serbia into Exile*, 1916)
(© Underwood & Underwood)

Сл. 43 - Чича и његов бивак - један од многих стражара дуж Источне пруге

Сл. 44 - Рањене чиче превозе у болницу

Нису носили униформе, ови патријарси војске, и док су марширали, представљали су просјачки строј у ручно израђеним дроњцима, у исто време комичан и дирљив. Једна од ствари са којом су Срби морали да се носе јесте да гледају своје дедове у прљавим ритамма, неокупане, полуизгладнеле, модре од хладноће, покисле до голе коже, од којих многи болују од реуматизма, скорбута, неуралгије и који у последњим данима своје нације умиру од рана, хладноће и глади.

Чиче су били ти који су ме прво дочекали када сам стигао у Србију. Никада нећу заборавити како сам се осећао у Ђевђелији, пограничном граду између Грчке и Србије, када сам кроз прозор воза угледао првог чичу. Питао сам се да ли је то типичан српски војник, јер није изгледао ни дана млађи од седамдесет, упркос широком кезу на лицу када је видео групу америчких радника. Било је то усред лета и било је врело као у јужној Италији, али је стари друшкан био обучен тако добро као што бисмо се ми обукли за међаву. На раменима је носио дебели вунени плашт од смеђе ручно израђене тканине, на који је била накачена шиљата капуљача намењена да се навуче преко главе у време падавина и која би тако навучена давала монашки изглед његовој необичној ношњи. Испод плашта је носио прслук од овчије коже са вуненом поставом, и то у јулу. Испод тог прслука била је ланена кошуља, домаће производње, а носио је и дуге панталоне које су биле уске на листовима и бутинама, али позади врећасте као димије. Имао је на себи дебеле, вунене чарапе које је навучао преко панталона до колена, попут оних голферских, са дебелим порубом сјајних, дречавих боја. На његовим стопалима биле су полуципеле, полусандале, зване **опанци**. Његов чудан изглед чинио је да заборавиш

колико је заправо стар и бедан јер упркос његовом веселом лицу, није био ништа друго до пропао човек, ни с чим што би га чекало у животу, осим да чува ту ужарену пругу док његови синови и унуци гину на границама.

Када сам га угледао како стоји тамо у прабини на врућини, пали су ми на ум Ланијерови дијалектом испевани стихови:

*Каква корис' од мене сѝаре дршке, кад ми живој већ сав ѝамук ѝобро.*⁵⁷

Но, то је било због тога што о Србији нисам знао ама баш ништа. Ни изблиза „живот није побро сав памук“ тим чичама. Скоро милион Немаца, Аустријанаца и Бугара побринуло се за то неколико месеци касније, али је берба, Богу хвала, била обострана.

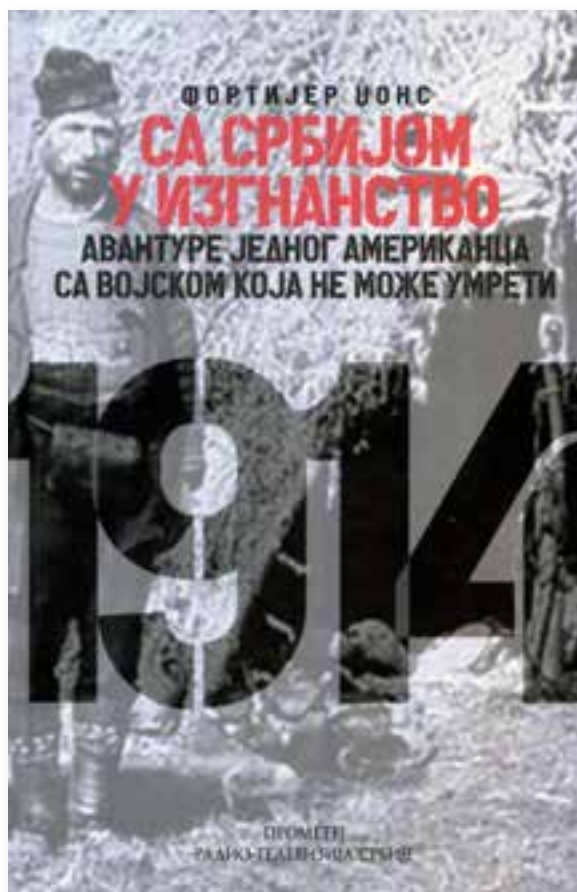
Како је спори воз милео северније кроз Србију, све смо се боље упознавали са чичама. На сваком малом мосту било их је по четворица, по двојица на сваком крају, и живели су у малим склоништима од шибља, која су личила на вигваме. На станицама су чете њих биле распоређене уз пругу, гротескне групе, неугледне и прљаве, са свакојаким пушкама пребаченим преко погнутих рамена [...].

Многе би се епизоде могле препричати, али је она из Чачка можда једна од најбољих.

Чачак се налази на ужичкој грани пруге уског колосека Источне железнице. Мало јужније је Краљево. Када је Бугаре њихова прва велика навала довела у околину Ниша само захваљујући својој бројности, престоница је премештена у Чачак, што је наводно било привремено безбедно уточиште. Међутим, Немци се, као и обично, нису борили онако како је њихов непријатељ претпостављао. Ризикујући по најтежим путевима, изненада су запретили новој престоници са северозапада, терајући владу на југ, прво

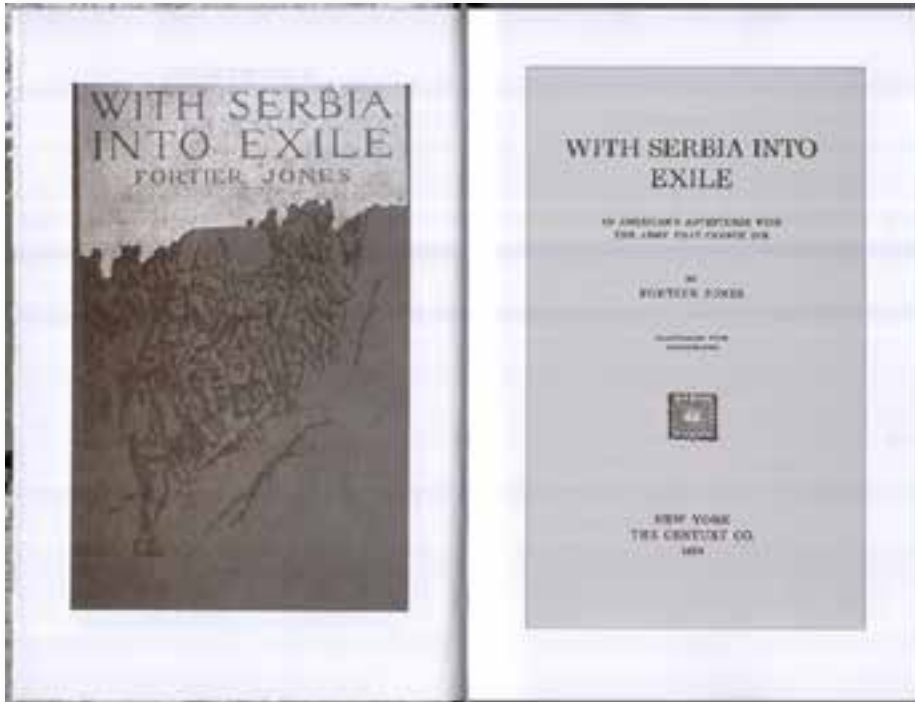

Сл. 45 - „Мушкарац не умире стотину пута“, рекао је Мали наредник (Момчило Гаврић, 1906 – 1993, најмлађи подофицир на свету у току Првог светског рата)

Сл. 46 - Српско издање Доунсове књиге *With Serbia into Exile*, 2015. (Едиција *Србија 1914-1918*, поводом стогодишњице Првог светског рата)

[57] Sidney Clopton Lanier (1842-1881), *The Power Of Prayer*: “What use dis dried-up cotton-stalk, when Life done picked my cotton?”

Сл. 47 - Упоредна и главна насловна страна српског издања *With Serbia into Exile*, 2015.

у Краљево, онда у Рашку, Косовску Митровицу, Призрен и Скадар. Чиче су браниле Чачак. Три пута су им Немци преотимали град, и сваки пут би га чиче повратиле. Тек када су четири петине њих биле онеспособљене, Немци су успели да заузму град.

Са пушкама свих могућих врста, превише старим за праве војнике, одбачених од прве три линије одбране, чиче из Чачка суочиле су се са најбољим трупима које је Немачка могла да сакупи, савршено наоружаним, изврсно опскрбљеним, које су имале осећај, изнова и изнова потврђиван, да се цела нација мрви пред њима. Међутим, чича не зна само како да преживи на нешто мало сувог хлеба дневно, и ни на чему другом; зна и како да лежи уз дрво или да се претвори у камен, и како је Србија била на самрти, и он је само желео да умре.

Верујем да су чиче осећале губитак своје земље снажније од било кога другог. Већина њих је проживела скоро читаву њену слободну историју. За разлику од образованог Србина, они нису могли да схвате политичку позадину иза тренутног вела таме. Ипак још нисам чуо да се иједан жали. [...] ⁵⁸

Дванаесто поглавље

Када је стигао први брод

[...] У мислима сам се вратио у мрачну ледену зору близу Призрена када сам покрај пута нашао једног човека. Лежао је на гомили мокре, увеле сламе у старој крављој стаји прекривеној прљавштином и био је рањен. Поред њега је тињала бедна ватра – ватра која

[58] Фортијер Џонс, *Са Србијом у изнансиво...*, 39, 40, 42, 50, 51.

ће га вероватно надживети. На моје изненађење, говорио је нешто енглеског и разговарали смо о општим стварима, како се то чини у очајним околностима. Недалеко одатле, српски и непријатељски топови грували су у живахном сукобу.

„Колико су далеко ти топови?“, упитао сам, очекујући да ће одговорити „сат времена“ или „пола сата“, како Срби имају обичај да одговоре. Но, са муком се подигао на лакат и гледајући негде иза мене, рекао:

„Можда су сто година ближе него што су били пре четири недеље, али не више од сто година!“

Не више од сто година, ако иједан Србин буде остао да их отера, а и шта је сто година за народ који није изгубио свој идентитет током „500 година под Турцима“.

„Они се не базирају на цену“, одговорио сам. „Они нису створени такви. Они се само боре и надају.“

Кад се сада тога сетим, то ми се чини као најбољи опис српског народа који сам могао да дам. Пет векова су се истрајно борили и надали. Свима који су им били блиски њихова садашња несрећа је представљала најискренију личну тугу. Јер ако смирен и узвишен дух под најтуробнијим небом, ако непоколебив и несаломив патриотизам под искушењима која би се могла назвати врхунским, ако изванредна храброст и издржљивост која превазилази сва схватања, ако једноставна, постојана вера у велику и једноставну слободу, ако бесмртна посвећеност ономе што се сматра исправним и часним ишта више значе на свету, земљу Србију и национални дух Срба вреди сачувати. Они имају светлу будућност на коју им дају право огромна природна богатства њихове прелепе земље и крв њихових небројених хероја, и биће им дозвољено да је изграде. Ово је оно чему ме је у сваком смислу повлачење тако јасно научило, да у то никада више нећу посумњати.

Крај.⁵⁹

Литература

[Аноним]. [Без наслова]. Приказ *Листа с љуџа. Београд – Параћин – Зајечар*, Миливоје М. Костић. *Бранково коло: за забаву, љоуку и књижевност* 2/14. јануар 1897, III.

[Аноним]. „Prva mineraloška zbirka u Srbiji“. 15-16 *PRIPREME MNRLS SER 60_210x285, 85-86* (преузето 25.11.2018)

[Аноним]. [Без наслова]. Приказ *Листа с љуџа. Београд – Параћин – Зајечар*, Миливоје М. Костић. *Бранково коло: за забаву, љоуку и књижевност* 2/14. јануар 1897, III.

[Аноним]. „Prva mineraloška zbirka u Srbiji“. 15-16 *PRIPREME MNRLS SER 60_210x285, 85-86* (преузето 25.11.2018)

[Аноним]. *PRIPREME Plemeniti minerali Srbije - rgf.bg.ac.rsrgf.bg.ac.rs/aktuelnosti/aktuelnosti/Blago Zemlje/15-16 MNRLS SER* (преузето 25.11.2018)

Boué, Ami. *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe: détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet Empire*. Tome second. Vienne: Librairie de l'Académie Impériale des Sciences, 1854.

Вивијан, Херберт. *Србија: рај сиромашних*. Београд: Службени гласник, 2010.

Дамјановић, Ратомир, прир. *Расцеће Србије: сѝрани ауѝори о Србима и Србију у Великом раѝу: савременици, учесници, сведоци: објављено ѝоводом сѝоѝодишњице Првоѝ свейскоѝ раѝа 1914-2014* [двотомна антологија]. Београд: Итака, 2014.

Дарам, Мери Е. *Кроз срѝске земље: (1900-1903)*. Београд: Српска Европа, 1997.

Denton, William. *Serbien und die Serben*. Berlin: Verlag von Wiegandt & Grieben, 1865.

Д'Ормесон, Емануел. *Са кайѝаном г'Ормесоном 1877. 22 дана у двоколицама кроз Србију*. Приредила и

[59] Фортијер Џонс, *Са Србијом у изнансѝво...*, 277-278.

- превела Драга Вуксановић Анић. Београд: Народна књига, 1980.
- Durham, Mary E. *Through the Lands of the Serbs*. London: Edward Arnold, 1904.
- Енциклопедија српске историографије*. Београд: Knowledge, 1997.
- Jones, Fortier. *With Serbia into Exile: An American's Adventures with The Army that cannot die*. New York: The Century Co., 1916.
- Literature of Travel and Exploration: an encyclopedia. Volume one, A to F*. London; New York: Routledge – Taylor & Francis Group, 2013.
- Лозанић Фротингам, Јелена. *Добројворна мисија за Србију у Шведском рају: писма из Америке и Канаге 1915-1920. године. Књ. III, Од 9. фебруара 1920 до 30. децембра 1920*. Приредила Анка Гођевац Суботић. Београд: Удружење носилаца Албанске споменице, 1970.
- Матавуљ, Симо. *Биљешке једног писца*. Београд: Српска књижевна задруга, 1939.
- Менсланд Свејн. *Србија у XIX веку очима странца = Serbia in the 19th Century Seen by Foreigners*. Нови Сад: Прометеј; Oslo: Syress Forlag, 2016.
- Николић, Војкан, прир. *Српске чиче на бранику ошацине*. Горњи Милановац: Лио, 2013.
- Paton, Andrew Archibald. *Servia, The Youngest Member of the European family: or, A Residence in Belgrade, and Travels in The Highlands and Woodlands of the Interior, during the years 1843 and 1844*. London: Longman, Brown, Green, and Longmans, 1845.
- Пејтон, Ендру Арчибалд. *Србија, најмлађи члан европске породице: или Боравак у Београду: и путовања по планинама и шумама унутрашњости 1843. и 1844. године*. Нови Сад: Матица српска, 1996.
- Rasch, Gustav. *Der Leuchtturm des Ostens: Serbien und die Serben*. Prag: Druck und Verlag der Buchdruckerei Dr. F. Skrejšovský, 1873.
- Раш, Густав. *Србија и Срби*. Нови Сад: Orpheus, 2001.
- Речник књижевних термина*. Београд: Nolit, 1985.
- Ровински, Павел Аполонович. *Зайиси о Србији: 1868-1869: из пушничких бележака*. Нови Сад: Матица српска, 1994.
- Ровинский, Павле Аполонович. „Сербская Морава“. *Бъсѣйник Европы* Т. II, кн. 4 (1876): 528-531.
- Рогач Мијатовић, Љиљана. *Културна дилематија и идентитет Србије*. Београд: Факултет драмских уметности; Институт за позориште, филм, радио и телевизију; Clio, 2014.
- Станојевић, Станоје, прир. *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка. Књ. 1, А-З*. Нови Сад: Будућност; Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2001.
- Станојевић, Станоје, прир. *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка. Књ. IV, С-Ш*. Нови Сад: Будућност; Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2001.
- Стерн, Лоренс. *Сенџименџално путовање кроз Француску и Италију*. Београд: Српска књижевна задруга, 1926.
- Томановић Лазар. *Пушничка проза*. Приредио Горан Максимовић. Херцег Нови: Градска библиотека и читаоница Херцег Нови, 2007.
- Тошић, Анђа, Даница Филиповић и Никола Марковић, прир. *Британски пушничци у нашим крајевима = British Travellers Through Our Region* [каталог изложбе]. Београд: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, 1996.
- Фон Хердер, Сигмунд Аугуст Волфганг. *Рударско путовање по Србији: сироведено 1835. године по налогу Владе Кнежевине Србије*. Београд, Службени гласник, 2014.
- Џонс, Фортијер. *Са Србијом у изнансво: аваншуре једног Американца са војском која не може умрејти*. Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије, 2015.

FRAGMENTS ABOUT ČAČAK

In 17th century, people travelled more by land and sea, which makes travelogue literature exceptionally significant in depicting far away and unknown countries. In 18th century, a specific “sentimental” type of travelogues originated, of which the content was not only about landscapes and people, but also about a traveller’s personal events. Descriptions of journeys became increasingly psychological works in accordance with personal moods of an author, sometimes interwoven with humour and satire. A particular allure of the travelogue is its authentic spirit of time, evoked through precise observations about persons and events that an author encountered in his travels. Serbia was seen and depicted through the eyes and written records of foreigners, sometimes painted by a paint brush, and it aroused special interest and curiosity. Among foreigners travelling to the East using Serbian roads, there were mostly British, German, Austrian, Russian, Czech, Italian, Armenian and other travellers who took in with their open eyes impressions about the oriental Balkan Peninsula. The road led them to Čačak, one of the regions filled with centuries-long historical occurrences, which were of great importance for Serbia and South East Europe. The author’s aim was to shed a new light on differing motifs that incited foreign travellers to come to Čačak region on their journey through Serbia, describing impressions about Čačak and its surrounding area through their eyes. Through authentic testimonials about Serbia of that time, long and rich past of Čačak was viewed more completely and more comprehensively, Čačak is one of a very few Serbian towns that has lasted continually for eight centuries through fortunate circumstances and absence of natural disasters and social catastrophes.

Marijana MATOVIĆ, MA

DES FRAGMENTS SUR CACAK

AU XVIIème siècle, on voyagea de plus en plus aussi bien par voie terrestre que maritime, ce qui fait que la littérature des récits de voyages est extrêmement importante pour la présentation des pays inconnus éloignés. Au XVIIIème siècle, un type „sentimental“ particulier de récit de voyage vit le jour, dont le contenu ne furent pas seulement des paysages et des gens, mais également des actualités dans l’intime du voyageur. Les descriptions des voyages deviennent de plus en plus des actes psychologiques en harmonie avec l’humeur personnelle de l’auteur, parfois empreints d’humour et de satire. Le charme particulier des récits de voyage est l’esprit authentique de l’époque, recréé à travers des observations précises sur les personnalités et les événements avec lesquels l’auteur se confronte, lors de ses voyages. La Serbie, vue et décrite par les yeux et la plume des étrangers, parfois peinte au pinceau, éveilla un intérêt particulier et une curiosité. Parmi les étrangers qui voyagent vers l’Est par les routes de la Serbie et absorbent, yeux ouverts, les impressions sur les Balkans de l’Orient, il y a en majorité des Britanniques, des Français, des Allemands, des Autrichiens, des Russes, des Tchèques, des Italiens, des Arméniens et d’autres. Le chemin les mène aussi à Cacak, une des régions aux événements historiques séculaires d’une importance exceptionnelle pour la Serbie et l’Europe de l’Est. L’objectif de l’auteur, en présentant les impressions sur Cacak et ses alentours par la vision des voyageurs étrangers, fut d’élucider les divers motifs qui les ont incités, en voyageant à travers la Serbie, à venir aussi dans la région de Cacak. À travers les témoignages authentiques sur la Serbie de ce temps, on peut regarder plus profondément et universellement le passé long et riche de Cacak, une des rares villes serbes qui, sous les meilleures auspices, marquèrent huit siècles entiers de durée constante.

Marijana Matovic, M.A.